

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

GRAD
EREN
890
BUHR

B 1,225,952

1

20

Հայ Ազգային

Ս Ի Բ Ե Լ Ի

Հ Ե ր ո Ս

ՀԱՍՄԱՆ ԽԱՆԻ ԺԱՐՄԱՆԱԿԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Կ ա գ ժ Ե Պ

Պ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլեկտրոնային տպագրության շտաբի 1-րդ համարային փոխարկ

1905

(24)

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Հիմարայ Գ. Միսն Գրուչե

Բարե շաքաւեայ

83

Հարգումով

ՄԻՐԵԼԻ ՀԵՐՈՍ

Տիպո 1240

ՀԱՍԱՆ ԽԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

1908. Կոչ.

—————

Քիչի

Կ ա զ ժ ե ց

ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ Ս. Գ

—————
← * →

ԹԻՖԼԻՍ

Էլեկտրատճաճարան «ՀԵՐՄԷՍ» ընկեր., Մազաքեան փողոց 15;

1905

(94)

ე. რ. ა. დ.
ე. რ. ა. დ.
რ. ს. ც.
ბ. მ. მ.

Дозволено цензурою 4 Апрелья 1905 г. Тифлисъ.

GRAN
EREN
830
C 110.59

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈՆԱՐԷՆ

Հայ աւելի անուանի երկ, քան մեր անմահ հեղինակի «Ողբը», բայց եւ չկայ նոյնպէս մի ուրիշ երկ, որ ծայրէ ի ծայր աւելի քիչ կարդացուած լինի, քան այդ հրատունչ աւելի քան թիւը: Ժողովուրդը վերջերս սկսեց նանայել ու սիրել «Ասլան բալասի» թատերական ներկայացումների միջոցով: Հայ տղան ու աղջիկն էլ հետաքրքրուելով «սիրելի հերոսի» վիճակով, վերցնում են հոյակապ բնագիրը ձեռները, որ պատմութիւնը մանրամասն իմանան. աւա՛ղ, առաջին երեսներում մնում են իրարէմ կանգնած, որովհետեւ ընթերցանութիւնը առաջ չի գնում: Երեւի շատ հասակաւորներ էլ այդ բանը փորձած կը լինեն: Բայց մեծամուն հեղինակի սրտի մուրազը իսկապէս այն էր, որ իւր գրածը շատերը կարդան, իրան շատերը յիշեն:

Հէնց այդ մտով վերցրի նրա «սիրելի հերոսը», նրա մասին գրածները իրար յարմարեցնելով կազմեցի այս զբոյսը, որ հայ պատմեցողութիւնը կարգայ եւ նրան միտ «Ողորմի՛» ասի:

Իմ ֆաւած ներդրեան համար ինձ այդ վարձի կէսն էլ բաւական է:

1905 թ. Ապրիլ
Թիֆլիս.

Գ. Ս.

Ա.

182* Թուակահանի բարեկենդանն էր: Ձիւնն
եկել, դիզուել, Քանաքեռի սար ու ձորը բռնել
էր. պարզրկայ դիշերը այնպէս էր գետինը սառ-
ցրել, որ ամեն մէկ ոտ կոխելիս ձիւնը հազար
տեղից տրաք տրաքում, ճքճքում էր: Ամեն մէկ
ծառի ճգներից, ամեն մէկ տան ցեփից հազար
տեսակ սառցի լուլայ, հազար տեսակ ձնի քու-
լայ կախ էր եզել ու իրար վրայ ցից ցից սառել:
Նայողը հէնց կիմանար, սար ու ձոր կամ նոր
էր ծաղկել կամ նոր ծերացել: Թռչուն, գազան,
սողուն՝ որը փայտ դառել, այստեղ այնտեղ վէր
էր ընկել. որն էլ վաղուց բունը մտել, ձայնը
կտրել: Առունների երեսներին սառուցը մէկ թիզ
եկել, իրար վրայ գիզուել, այնպէս էր ջրի, աղ-
բիւրի բերանին հուպ տուել, որ մօտ կանգնողը
միայն նրանց խուլ ձայնն էր լսում՝ սառցի տա-
կին տխուր տրտում քլքլալիս:

Այս խիստ ձմեռուայ օրը ազօթարանը բաց-
ուելիս տանուտէր Օհանէսի տանը քնատեղից

վեր կացան, երթիկը բաց արին, որ Աստծու լոյսը ընկնի ներս: Հասակաւորները երեսները լուացան, խաչ հանելով իրար «բարի լոյս» մաղթեցին, առանց երեխանցը թարժաժ անելու ամեն մէկը գնաց իւր բանին:

Մարդիք միրուքները սանգրելով, պառու կնանիք չարսաւը կոնատակերին կամաց կամաց դուրս ելան, հարևան կնանոնց հետ քիթ քիթ տուած փսփսալէ, քոչերով կռփի կռփալէ գնացին ժամ: Այնտեղ տէրտէր, տիրացու ժամն սկսել էին. ժողովուրդը ծունր էր գնում կամ նստում շարական երգուելիս: Ժիր ժամկոչը կամ մոմի ծայրն էր կտրում կամ կանթեղներին լոյս տալիս:

Տան երիտասարդ տղէքը այլ ևս ամառուայ պէս հնձելու, կալ կասելու, դարման կրելու հողս չունէին. ճլրմկոտալով աչքները ճմբռեցին ու քնաթաթախ մտան դոմր, որ տաւարին, ձիանոնցը խոտ տան, տակները սրբեն, ջուրը տանեն:

Յարգևոր հարսները օշմաղը գցած, քող ու լաչակի ծայրը խոր քաշած, ծտի պէս կուպ կուպ վեր թռան. մէկն սկսեց տունն աւելի, մէկը չախմախին տալով արեթը կպցրեց թորենը վառելու համար:

Աղջիկներն էլ մագները հիւսած, կարմրագագաթ պոպոզ դռակը դրին, ուսաշորը գցած կփերն առան, գնացին առուից ջուր բերելու:

Արեգակը քնատեղից վեր կացել, աչքը աշ-

խարքի վրայ էր գցել: Նրա շողքերը սարերի կրծքին, դաշտերի գլխին փռուած այսպէս էին պէծին պէծին անում, պսպղում, սառցի, ձնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ կարմրին տալիս, որ հէնց իմանաս արմատ, դմրուխտ, հազար տեսակ անգին քարեր դաշտերի երեսին, լեռների կրծքին շաղ տուած լինէին:

Այս շողքերի մինը երթիկով տանուտէրի տունն էր ընկել ու երեխանց թարժած արել: Քնաթաթախ վեր կացած վառ թորենի չորս կողմը բոլորել էին, անլուայ երեսով ոտները դետնին էին խփում, հարմներից հաց պահանջում, որ ուտեն: Մեծ հարսը Նազլուն էր, խեղճը չէր իմանում ձեռը ո՞րի բերանին դնի, ո՞րի աչքը կշտացնի: Թորենը քանի գնում թեժանում էր. կախած պղինձները զըլըլթալէ եփ էին գալիս. բայց որովհետև տան մեծերը ժամուֆն էին, ոչ ոք չէր համարձակում բերանը նշխարք գնել:

Բ.

Աղասին, որ տանուտէր Օհանէսի մեծ տղէն էր, բարեկենդանի շնորքից էր թէ ինչից, հնազանդութեան փականքը թուլացրել էր. այդ օրը դեռ ժամի ութը չը լրացած սկսեց ինքն իրան թոնթորալ, բարկանալ.

— Այսպէս բան կըլինի, ինչ որ մեր ալեւորներն են անում. սպիտակ ձին թամքել պատմաստել եմ, այսպէս ազիզ օրը ուզում եմ գնալ

ջիրիդ խաղալու, հացի կտոր չեն տալիս, նիւթ առնեմ, ձիու քամակն ընկնեմ, ընկեր տղերանց հետ գնամ, քէֆս անցկացնեմ: Կուղես բարկացիր, կուզես սառը ջուր խմիր, այս ծերերի փոյթը չի. այնքան մտիկ ես անելու, որ ժամն արձակուի, ապա թէ աչքդ բան տեսնի:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ, իմ աչքի լոյս, խօսեց Նազլուն նրան մօտենալով. քիչ էլ համբերիր, հորէս որտեղ որ է, ժամը կարձակուի: Տարին չորս անգամ սրբութիւն ես առնում, ամեն Զատիկի մատաղի ընկեր դառնում, խոունկ ու մոմ վառում, հիմի ժամուրնների դէմ այդպէս լեզու բանացնո՞ւմ: Տան փոքրերը քեզանից ի՞նչ են սովորելու:

— Նազլու ջան, շատ լաւ ես խրատում, պատասխանեց Ազասին, ոչ բարեկենդան օրերը այսպէս կարճ պէտք է լինէին, ոչ էլ ժամերը այսքան երկար: Ա՛խր ընկեր տղէքը ձին ու ասպարը պատրաստ ինձ ձեռով են անում, կանչում, Աստուած վեր կունի՛. նրանք գնան, ես մնամ: Այսքան տրտունջ անելս դրա համար է, թէ չէ ո՞վ է տեսել ինձ այս հանգի խօսելիս: Այս հասակը հասել եմ, հօրն ու մօրս առաջ ինչպէս անմեղ դառը. չեմ թողել, որ նրանց բերանից թթու խօսք լսուի: Այսօր ինքս էլ չեմ գիտում, ի՞նչ է դալու գլուխս, արիւնս եռ է գալիս, ոտներիս տակը այրում է, կարելի է այսօրուայ ջիրիզը շատ թունգ է լինելու: Ա՛խ, ո՛ւր

էր թէ ժամը շուտ արձակուէր:

— Տղամարդ ես, քիչ էլ համբերիր, յորդորեց Նազըուն, հարսները գոմի սաքուն մաքրել սարքել են, գիւղի իշխանները այսօր այստեղ են կանչուած, զնա տես, խալիչէքը փռած, բուխարին վառած, գուրս ու ներսը ւաւած ինչ գեղեցիկ է երևայու աչքիդ: Ողջ բարեկենգանը, ինչպէս սովորութիւն է, օրահերթով մէկ իշխանի տան պէտք է ուրախութիւն անեն:

— Գլխիս դայլի աւետարան մի կարդալ, Ննգըու, այսօր սասճներգ ղուղս չեն մտնում, սպասիր տեսնեմ, կտրից ծառան ինչ լուր է տալիս:

Ազասին կտրանը մարդ էր կանգնացրել, որ նայի թէ ժամը երբ գուրս կը գայ, որ իրան շուտ տեղեկացնի: Սրահում անհամբեր ման ու էր անում, ծառան ափալ-թափալ ներս վազեց.

— Ա՛գա, ժամը արձակուեց, կնանիքը սպիտակ չարսաւների մէջ փաթաթուած, հորէն բազերի պէս ճորորալով դալիս են:

— Է՛հ, Աստծուն հազար փնօք, ժպտալով պատասխանեց Ազասին ու լուռ համբերեց մինչև հացի ու ուտելեզէնի դռները բացուեցին, ամեն բարիքից առատ բաժին դրին, որ տանեցիք վայելին: Ազասին սեզանին մօտենալով համ ուտում էր, համ քթի տակ փնթփնթում. «Աստուած ձեր գլխին խռով չը կենայ, այսօր հոգիս հանեցիք, իմն ինձ հասցրիք»: Այս խօսքերը ոչ մայրն իմա-

ցաւ, ոչ տատր. մի քանի կտոր բան բերանը դցեց
ու մինչև հիւրերը տուն կը գային, նա փաստա-
փուսէն քաշեց, դուրս թռաւ: Ձին կարծես իրան
փառք էր համարում, որ այնպէս նստող ունէր.
ոտն ասպանդակին առաւ թէ չէ, մէջքը կռացրեց
ու սկսեց գլուխը խաղացնել, սմբակները գետնին
խփել, խորխոնջալ ու փոռնչալով փախա առնել:

Գ.

Աղասին հնազանդ որդի էր տանը. բայց
փոքրուց նրա բարկութիւնը նրա վրայ էր գալիս,
որ ծնողները ինչ անում էին, խելքումը չէին
նստացնում, թէ բանի ղորութիւնը ի՞նչ է: Բա-
րեպաշտութեան ու սրտի ազնւութեան հօ խօսք
չկար. երբ հանդն էր դուրս գալիս, նրա բերքն
ու պտուղը, դաշտերի ծառն ու ծաղիկը, երկնքի
պայծառ արեգակի, լուսնի, աստղերի լոյսը տես-
նելիս հոգին վերանում էր, խելքը թռչում, շատ
անգամ աչքերը ծով դառած տեղն ու տեղը մը-
նում էր կանգնած, հէնց իմանում էր թէ իրան
դրախտը տարան: Ձեռները տարածում էր, դը-
լուխը բաց, երեսը մէկ երկինքը, մէկ երկրի
վրայ դցում, հոգոց հանում ու ցանկանում էր
որ կանչի. «Ա՛խ, զօրքիզ մատազ, Աստուած, ո՛վ
ես դու, ո՛վ, որ այսքան բարիքը ստեղծել ես մեզ
համար: Ի՞նչո՞ւ չես մէկ օր քո սուրբ երեսը մեզ
ցոյց տալիս, որ ոտներդ ընկնենք, մեր սիրտը,
մեր հոգին քեզ մատազ տանք: Թէ ասեմ՝ երկիրն

է մենակ գեղեցիկ հազար ծաղիկներով, բոյսերով
զարդարուած, հապա երկինքն ուր թողեմ, որ
ցերեկն ինձ լոյս է տալիս, հանգիս պտուղը հաս-
ցնում, գիշերը մուժն իմ աչքից հեռացնում ու
տյնպէս վրանի նման գլխավերևս կանգնած անձ-
րե արև տալիս, որ ես ապրեմ, որդիքս պահպա-
նեմ, աշխարքին պէտք դամ. որ մեռած միջոցին
գան գերեզմանիս վրայ կանգնեն, մէկ դարգակ
ողորսի ասեն:

Ա՛խ, երկնային թագաւոր Աստուած, քանի
աչքս բաց եմ անում, այս քո արած բաները
տեսնում, սիրտս կրակ է դառնում, աչքս ծով-
բերանս լուում, մնում եմ տաքացած, ջեռու-
ցած, բայց ոչ այս կրակն է ինձ այրում, ոչ այս
ջուրն ինձ խեղդում: Աչքս մոլորուած այս թու-
փից այն թուփը, այս սարից այն սարն է ընկ-
նում, ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝
մտիկ անելով աչքս շողում ջուր է կտրում:
Հէնց գիտեսաս մէկ ձայն, մէկ թև, մէկ աներ-
եայթ հոգի, տերեւները խշշալիս, թռչունը թռչե-
լիս, աղբիւրը քչքչալիս, սոխակը երգելիս, հովը
փչելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամպը գոռալիս,
անձրևը գալիս, ինձ ձայն լինի տալիս, ինձ ձեռով
լինի անում, ինձ վրա խնգում, թէ՛ վայելիք այս
բաները, հողածին մարգ, բարի կաց, բարութիւն
արա, Արարչից մեծութիւնն ու խնամքը ճանա-
չիր. ծառի պէս պտուղ տուր, ծաղկի պէս հու-
տարի պէս աղբիւր, գաշտի պէս բերք, երկրի

պէս հաց, երկնքի պէս լոյս: Վայելիր Աստծու բարութիւնը, ուրիշին էլ մաս տուր: Ազգաստեանելիս ուտացրու, կշտացրու. թռչունը վրովդ անցկենալիս կանչիր, կուտ տուր, դու առատ ձեռն ունեցիր, որ առատ առնես ու բաղդաւոր լինես:

Այս դգացմունքի տէրն էր Աղասին. այդ պատճառով բոլոր դիւղացիք նրա արևոֆն էին խնդում, նրա գլխով երգում ուտում: Ամենի աչքը նրա վրայ էր, նրան էր գովում ու օրհնում: Մէկին փորձանք պատահելիս նա էր գլուխը ետ դնում, բերանի պատառը հանում, ուրիշին ուտացնում: Տանուտէրի տղայ էր, աղքատի ու անճարի ընկեր: Շատ հայր ու մայր երանի էին տալիս նրա ծնողներին, որ այնպէս զաւակ ունէին: Նրա սուրահի բոյը, նրա թուխ թուխ աչքերը, նրա աննման գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեզուն մարգու խելք էին տանում: Սազը ձեռը առածին պէս քարին, փայտին շունչ հոգի էր տալիս: Ուղիղ է, արևը երեսն այրել, գոյնը փախցրել էր, բայց ծիծաղելիս, աչքը ունքը բաց անելիս, հէնց իմանաս վարդ է բաց լինում, երեսից լոյս վէր թափում: Նրա թուանքի գնգակը դարդակ չէր անցնում: Այնքան ուժով էր, ձեռը տղամարդի գոտիկը գցելիս հաւի ճուտի պէս բարձրացնում էր. հինգ մարդ հազիւ էին նրա կուռը ոլորում. մէկ թուր խփելով եզան վիզը դուրս էր կտրում: Շատ անգամ քսան թշնամու հէնց թրի ետքով էր հալածել. թուրքերը նրա

անունը լսելիս լեղապատառ էին լինում. նրա ձայնն իմանալիս կռուի միջոցին անյայտանում էին: Աւելի անունը դրել էին Ասլան բալասի:

Դ.

Աղասու ընկերները մէկ տեղ թոփ եղած նրան էին սպասում այս առաւօտ. իրանց ու գլխու չէին համարձակում քէֆն սկսել, որովհետեւ պատուելի իշխանները ժամից գուրս եկած գիւղամէջում տէրոգորմեան քաշելով զրոյց էին անում: Սրանք վերջապէս շարժուեցին տեղներից, տէրտէրը մէջն առած ճամբայ ընկան դէպի տանուտէր Օհանէսի տուն: Առաջներից Կնալով ձայն էր տալիս մէկ աչքանի զգիր Կոտանը:

— Գիւղի սեծամեծները գնալիս են, տեղ տըւէք, ճամբայ բաց արէք...

Թագաւորն էլ այնպէս ուռած, փքուած իւր պալատը չէր մտնիլ, ինչպէս մեր իշխանները մտնում էին գոմի օդան: Շարքով նստոտեցին, դամ քաշեցին, պէտք էր տեսնել թէ ինչպէս են նրանք գտակները կոտրել, աջ ականջի վրայ թեքել. իրար բռնոթի համեցէք անելով, իրանց մանկութիւնը միտները բերելով հանաքներ անում, հրճում, աթարի դեզի պէս փուլ գալիս. ծիծաղից շատի մէջքի իլիկը քիչ էր մնում կոտրուի:

Ուղիղ է, շատի հագին տրեխ էր, գուլբա էլ չուներ, որ ոտը ծածկի. շատի չուխի վրայ

հարիւր կարկատան կար, շատն այնքան ծեր էր, բերնում երկու հատ ատամ էլ չունէր, բայց ինչ կանես, որ տունն ու մարանը հազար բարութիւնով լիք տրաքում էին ու Աստծու հոգի կար մէջնեցում. օձի ձուն էր պակաս նրանց տանից: Գինին տձերով շարած, ամբարը հացով լիքը, կլթի կովն ու գոմէշները հորթ ու ձագ տակներին, նժոյդ ձին գոմում, գութանը գոանը սարքին: Կարասներով կողակ, կճուճներով պանիր ու տհալ, աքաշներով գոխ, բոխ. բղուղներով եղ ու կարաք, տկերով մոթալ.— ծո՛վ ասա, պրծիր, էլ ինչ տուն: Շատ անգամ որ եկեղեցում օտար ոքմին տեսնէին, ամեն մինը դռանը կսպասէր, որ առաջին անգամ ինքը խնդրէր, տուն տանէր:

— Բա՛ղդ, բա՛ղդ, այս է, ձեզ մատագ, բացականչեց խնամի Յարութիւնը լիք սուփրին նայելով, փողի բարաքեաթին էլ նալլաթ, նրա կտրողին էլ, ոչ ուտել է լինում, ոչ հագնել, այսօր ջէրդ լցնես, էգուց պէտք է մատդ լրպրատես, փող ունեցողը ոչ գիշերը քուն ունի, ոչ ցերեկը հանգիստ:

— Շատ արդար խօսք է, խնամի, հաւանութիւն տուեց տանուտէրը, փողը որ կայ, ժանգ է, ձեռի կեզտ է, այսօր կայ, վաղն Աստծով մը խիթարուես: Օջաղս լիք լինի, տանս առատութիւն, որդիքս ողջ անփաս. թո՛ղ օրը հարիւր մարդ մտնի, հարիւր մարդ դուրս գայ, ինչ եմ հոգում, հացն Աստծունն է, ես էլ հետը, ո՛վ համնի,

Թող ուտի:

— Հաղիր ես լաւն ասեմ, վրայ բերեց հարեւանը, փողի երես ճանաչողը ոչ հողի ունի և ոչ հաւատ: Փող ու հող մի բան է: Իմ իմանալով իւր տնկած ծառի տակին քնելը, իւր խնամքով հասցրած պտուղ ուտելը աշխարք աժի: Թէկուզ փողի համն առած, թէկուզ իւր միսը կերած, մի հաշիւ է: Գիւղացի մարդ եմ, իմ գլխի ու կամքի տէրը, նոր չեմ հագնիլ, հին կը հագնեմ, ձեռս ո՞վ է բռնում, ո՞վ է գլուխս ծեծում, թէ զառ ու դումաշ հագի:

— Այս հացը վկայ, խօսեց սուփրի ծայրի դմինը, քաղաք որ մտնում եմ, հէնց իմանաս աշխարքը սով ընկած լինի, էլ ոչ սէր կայ, ոչ բարութիւն: Հացն ու ջուրն էլ որ փողով լինեն ծախում, առնում, էլ ո՞ւմ գուռը գնաս, ո՞ւմ ձեռը դէմ անես: Պարտական լինեմ գատաստանին, թէ մի ծեղ տան, որ աչքդ գնես: Տէրտէր, տանուտէր, հաւատացէք, տաս տարի էլ մարդ իւր սիրելու գուանը շինք ծռի, մէկն էլ է նրան տուն չի կանչիլ, մէկ սառ ջուր խմացնիլ: Ասած է՝ հողածին մարդը ինքը պէտք է լաւութիւն աւնի, որ Աստուած էլ նրա բանն աջողի:

— Հն, օրհնեալ որդիք, վրայ բերեց տէրտէրը, ասածներդ այնպէս արդար ու ճշմարիտ են, ոնց որ Աւետարանի մէջ դրած: Էլի Աստուած օրհնի մեր գիւղացու հողն ու ջուրը, նրա կուռը ուժով լինի, իւր քրտինքով իւր հացն ուտի: Էլի թէ

հոգի կայ, հաւաստ կայ, մեղանում է, գիւղական ժողովրդի մէջ, եկէք իրար հետ սիրով կեր ու խումը շարունակենք, իրար օգնենք, իրար արեւով խնդանք, որ մեռնելուց ետ մի ողորմի լսելու արժանանանք: Մարդ ինչ որ անի, այն իւր անաջը կը դայ. հաւատացած կացէք՝ լաւ լինեմ, լաւ կասեն, վատ լինեմ, վատ: Հարիւր տարի կըլինի, լուսահոգի Աբովը մեր գիւղում մեռել է, տեմնում էք, նրա ողորմին հա՛ կայ, հա՛ կայ:

— Փառոց կենաս, կարգ ու պատարագի լինես, տէրտէր, ձայն տուին ամենը միաբերան. ինչ պէտք է տանենք այս փուչ աշխարքից, դարդակ եկել ենք, դարդակ էլ գնալու ենք: Հէնց ասենք, այնքան շէնացայ, աշխարքի տէր էլ դառայ, ինչ մխիթարութիւն գրանից. վերջ ի վերջայ հողը չեմ մտնելո՛ւ: Այդքան բանից իմ սեփնականութիւնն է մէկ բուռ հող, մէկ երկու գազ կտաւ: Ի՞նչ կասես, տանուտէր ջան, թէ սխալ ենք ասում, ականջներս քաշիր, քո ժողովուրդն ենք:

— Ա՛յ աչքի լոյս քէնդիտուէք, այդ ի՞նչ խօսք է, որ ասում էք, ո՞վ իրաւունք ունի ձեր ականջից քաշելու կամ բերաններիդ խփելու: Ուղիղ է՝ վարպետի, վարդապետի մօտ չէք մեծացել, բայց այնպէս խելօք զրօյցներ էք անում, հէնց իմանաք Աւետարանի կողքին դրած բաներ:

Գիւղի իշխանները այսպէս խօսելով կերակուրները անուշ արին կամաց կամաց. վերջը գառան մտով փլաւի վրայ էր, որ տէրտէրը բաժա-

կը ձեռն առաւ, օրհնեց.

— Դէ լսէք խնդրուածս, սիրելի ժողովուրդ, Աստուած աշխարջիս խաղաղութիւն, թագաւորաց հաշտութիւն, քրիստոնէից ազատութիւն տայ: Այնքան ողջ մնանք, որ մէկ օր էլ այսպէս միասին քրիստոնեայ թագաւորի ձեռի տակ նստենք, ուստրով, դատրով ուրախանանք:

— Ա՛մէն, ա՛մէն, տէրտէր, ձայն տուին սեղանի ծայրերից, ամենակալ Աստուածը քու օրհնած ընդանից լսի ու կատարի: Բաւական էր, ինչ որ անօրէնի ձեռին տանջուեցիր:

— Հա՛, տանուտէր, շարունակեց տէրտէրը, տունդ շէն մնայ, ապրին եղբայրներդ, որդիքդ, մեր գիւղի թագն ես, մեր աչքի ծաղիկը. հայր Աբրահամի օրհնութիւնը լինի այս տան մեծ ու փոքրի, արականի ու իգականի վրայ:

— Շնորհակալ եմ, տէրտէր, դիւղի իշխաններ, ձեզանով շնորհաւոր բարեկենդան, Աստծով Ձատկին էլ իրար հետ ուրախ կարմիր ձու կըճպենք: Ձեռներդ ետ միք քաշիլ, վայելեցէք, էգուց, էլօր մեծ պասը կը գայ, ստները երթկից կախ կանի. այն ժամանակ հա՛ կաց, հա՛ բազկաթըթու կեր: Հաւասարական ողջ լինէք, ս՛րախ: Տէր Աստուած, քեղ փառք, քու ստեղծածն ենք, մեզ չը կորցնես, Դո՛ւ ոռւս թագաւորի թուրը կտրուկ անես, անօրէնի ձեռից նրա միջոցով ազատուենք:

Այսպէս հանգիստ տանդտանէ կեր ու խում

էին անուամբ գիւղի մեծերը, հանաքներով իրար սիրտ շահում: Վաղուց էին կշտացել, հացը վեր քաղել տուել. մրգեր էին վայելում ու ժամանակին սպասում, որ դուրս գան ջահել տղերանց ջիրիդին մտիկ անեն:

Ե.

Արեգակը եկել երկնքի մէջտեղը բռնել էր, օրուան փուշը մի քիչ կոտորուել, տաքացել էր: Այս միջոցին ով Քանաքեռ մտնէր, հէնց կիմանար թէ երկնքից աւետեաց ձայն է եկել, աշխարքս արքայութիւն գառել, այնքան տղամարդ, տղէք, երեխէք էին աներից գուրս եկել, փողոցներում, կտրներին քէֆ անում: Օտար մարդը այնպէս կը կարծէր թէ այս գիւղացիք աշխարքի տէրն են, ոչ դարդ ունեն, ոչ կարիք: Հասարակ ժողովրդից, որը կոնարոնուկ պար էր գալիս, որը բոյորպատ նստել անուշ կերուխում անում, որը խաղ ասում, որը ծոր բռնում: Այստեղ դուռնէն էր փչում, միւս տեղ դարաչի կնանիք փայ բաց անում: Մանր տղերանցից որը ճնագնդի էր տալիս, որը աչքակապուկի:

Աղասին էլ քէֆն արել, պրծել էր, ընկերները ետևից գցած եկաւ մէկ տաս ձիաւորով գիւղի միջոցն անցկացաւ, որ գնայ կալերի դիւրան տեղը իւր շնորքը ցոյց տայ, ջիրիդ խաղայ: Հէնց իմանաս՝ թագաւորի որդի է գալիս, գէնք ու զրահը կապած, հրացանն ուսին, թուրը կողքից

կախ, ջուխտ փշտոմն ու դաշոյնը գոտկումը,
կանաչ մով շալվարը, զառ կտալէն հագին, մե-
տաքսի թաշկինակը վզին, խուճուճ թուխ գտակը
գլխին կտորել, աջ ականջի վրայ էր գցել, ու-
կեթել մազերը ձախ կողմից քամու հետ խաղում,
ազնիւ երեսին դիպչում կամ բկի տակափռ ընկ-
նում: Բեխերը մետաքսի պէս ոլորել, թշի վրովը
այնպէս էր տարել, որ ամեն մէկի ծայրը ա-
կանջսերին էր դիպչում:

Գիւղացիք նրան տեսան թէ չէ, ծափ տուին,
բարձրաձայն սկսան գովել.

Ահա եկաւ քաջ Աղասին,

Աղիզ օրին կըտայ կեանք.

Մեծ ու փոքրով քեզ ենք մնում,

Ո՛ւր ես գիւղի, թագ, պարծանք:

Աղնիւ երիտասարդը այսպէս պատիւ տւող-
ներին գդակով արեց, քաղցր երեսով գլուխ տը-
ւեց, անցկացաւ:

Կալերի ներքեր ջիրիդն սկսուեց: Հեռուից
երևում էր թէ ինչ շնորքներ էր բանացնում
քաջը. ձիու ականջը մտած այնպէս էր քշում,
կրակին տալիս, որ հէնց գիտես թևաւոր լինի:
Շատ անգամ ջիրիդը հեռու տեղից շարտում, ձին
չափ էր պցում, գետնից ծուլ լինելիս ձիու վրայ
բռնում կամ թամբի միջին երկու ոտով կանգ-
նում էր, այնպէս ձին չափ պցում: Այք պէտք է
լինէր նրա տղամարդութիւնը, ուշիղութիւնը
տեանէր, զարմանար:

—Արևիդ մատաղ, Աղասի, ասում էին թա-
մաշաւորները խնդում, ծափ տալիս. ափսոս, մայրդ
քեզանից մի հատ է բերել:

Այս ընդհանուր ցնծումի, ուրախութեան մի-
ջոցին յանկարծ հէնց իմանաս գիւղամէջում մէկ
ամպ տրաքեց, կամ երկինք փուլ եկաւ. մի կըս-
կծալի ձայն այսպէս էր կանչում:

—Տարան, տարան, Աստուածասէրներ, մօտ
եկէք, օգնեցէք, գլուխս լացէք, տունս կոխեցին,
օջախս քանդեցին. աման, հարան, դաթ, մաղանթ:
Մըկինք, փո՛ւլ արի, ինձ տակո՞վն արա, ի՛նչ կը
լինի: Չեր գգակը ձեր գլխին խո՛ով կենայ, ի՛նչ
տղամարդիկ էք, տօ, մէկ ձեռը գոնէ հասցրէք
է. ի՛նչ էք քարացել, փայտացել: Թագուհի ջան,
գլխիդ մատաղ գնամ... Թագուհի... անունիդ
մեռնեմ, երեսս ոտիդ տակը, Թագուհի ջան...
Այդ չախմուր աչքերիդ մատաղ լինեմ, ազիդ
ջան...

Այս կակծալի ողբի հետ լաւ պարզ լսում
էր, որ մէկ տղամարդ թուրքերէն սաստում էր.
«ձայնդ կտրի, դ՛րաչի, հէնց այս բոպէիս փորդ
վէր կածեմ, սարդարի հրաման է, բու աղջիկը
պէտք է քաշենք, տանենք հարեմ, ի՛նչ խօսք ու-
նես, ի՛նչ կարողութիւն. սարդարի հրամանի ա-
ռաջ սարը չի դիմանալ, դու ի՛նչ սրտի տէր ես:

Ժողովրդի գլխին ջուր մագուեց, ամենն էլ
իմացան թէ ինչ աղմուկ է. սարդարի Փառաշ-
ները եկել էին, որ սիրուն աղջիկ քաշեն, ո՞վ

քաջասրտութիւն ունէր, որ ծպտայ: Բարեկենդանը ամենի համար սուգ դառաւ: Երեխէքը լալով տուն փախան, կնանիքը դողալով դռները կողպեցին ու մառանի կարամների տակ մտան կամ դարմանի ու խոտի խրձերի մէջ թագ կացան: Գիւղը հէնց գիտենաս յանկարծ աւերուեց: Տրգամարդկանց որը վախուկ էր, գլուխն առաւ, կորաւ, որը մի քիչ սրտապինդ էր, զարդանգելով մօտ եկաւ ոչ թէ օգնութիւն անելու, այլ տեսնելու թէ ի՞նչ մարգիկ են եկողները, ի՞նչպէս են տանում խեղճ աղջկանը: Սփարթնած եկան մեռելի պէս տան ցեքին շարուեցին. շատի լեզուն բերանում շողուել փայտացել էր, շատի էլ լերդ ու թոքը ջուր կտրուել: Սրտով ուղում էին օգնութիւն անեն, ջրատարներին ազատեն, բայց սարգարի մարդկանց դէմ ի՞նչ ոյժ բանեցնէին, չէ՞ որ իրանց թնգանօթի բերանի կապած կրզցէին: Հարիւր հոգի այդպէս ձեռները ծոցում պատի ծայրից մտիկ էին տալիս: Սուգ ու շիւանը ողջ գիւղը բռնել էր: Փառաշները կատաղել, փրփրել էին մտիկ անողների վրայ, հրացանները շատ անգամ բռնում էին, որ վախեցնելով հեռացնեն, բայց հուշտ եղած ոչխարի պէս էլի ժողովուրդը գալիս էր, մտիկ տալիս: Ինչ որ խեղճ ողորմելի մայրն էր անում, Աստուած ոչ նշանց տայ, քար չէր մնացել, որ գլխին չը խփի, հող չէր մնացել, որ վրէն չածի: Ճուտը կորցրած հաւի պէս մէկ դէս էր վազում, մէկ գէն: Այնքան ծնկներին,

գլխին խփել էր, լաց եղել, յագերը պրծնակել, երեսը չանգռել էր, որ ոչ խեղճի աչքումը լոյս էր մնացել, ոչ բերնումը լեզու: Ճարահատ փորսոզ տալով, գետինը լիզելով, ֆառաշների ոտներով էր փաթաթուում, որ մեղք գան. անիրաւները որ կրծքին չէին խփում կամ քացով տալիս, դէն գցում, ընկնում էր երկու ձեռով աղջկայ վրայ: Ինչ էլ անում էին վերջը, դմբուղով էին վեր հատում թէ մտրակով, աղջկայ վզից պոկ չէր գալիս:

Ո՞ր մէկն ասել, որ մէկը թողել. մարդի գլխի կրակ էր թափւում, երբ խեղճ մօր արածն ու ասածը միտն է բերում: Թուրքերը որ թւով տաս հոգի էին, այն անօրէն տեղներով, ճշմարիտ է, բարկանում վրայ էին պրծնում, բայց մօր մորմոքուելը տեսնելով սիրտները քիչ գուժ գրցեցին: Սարգարի հրամանը անկատար թողնել չէին կարող. ճարահատուած որոշեցին մօրն էլ աղջկայ հետ տանել բերդը, իրանց պարտքից դուրս գալ, ետոյ էլ ինչ կըլինի, կըլինի: Ծառաներին հրամայեցին, որ թամբած ձիաները մօտ բերեն, իրանք զէնք ու զրահում մտած մօտեցան որ մօրն ու աղջկանը վերցնեն:

Հէնց թշնամու ձեռը նրան գիպաւ թէ չէ, մէկ անխն էր նրա հոգին, քաշեց, թուլացաւ. մինչև շէմք բերելը հաւի պէս մէկ էլ թրպրտաց ու ձայնը փորն ընկաւ, Թագուհին, աշխարքի աչք Թագուհին, անթառամ ծաղիկ, անդին աննման

Թագուհին, որ արեգակի պէս լոյս էր տալիս ու վարդի պէս փայլում, գառել էր սպիտակ կտաւ։ Այն երկնանման աչքերը, որ տեսնողի հոգին կըրակում էին, փակուել կուլ էին գնացել։ Լուսեղէն ճակատը, թուխ թուխ ունքերը, նոնահատ թշերը, նուրբ քիթը, ոսկեցնցուղ բուկը, ամենը, ամենը սառ մարմար էին կտրուել, պապանձուել։ Մարմնի կէսը շէմքի այս կողմն էր մնացել կէսը միւս. ոսկեթել մագերի կէսը կուրծքն էր ծածկել, կէսը գետնի վրայ փռուել, քաշ ընկել, ձեռի մինը տրտի վրայ էր թուլացած, միւսը հողի վրայ տարածուած։

2.

Հէնց այն է ֆառաշներից երկուսը ձիու վրայ նստել տեղ էին բաց անում, որ մէկը մօրը խտտի, միւսը աղջկան առաջն առնի, որովհետեւ ապահով էին դարձել, որ իրանց յանձնարարութիւնը լաւ գլուխ բերին, յանկարծ մէկ թուր պսպղաց, ֆառաշների մէկի գլուխը գետնի վրայ ընկաւ ու սկսեց ղլվլացնել, պար գալ։ Սա դեռ ձայնը չէր կտրել, միւս ընկերն էլ նրա հացից կերաւ։ Ամեն կողմից վախկոտ հարևանները ձայն տուին.

— Աղասի ջան, մեր տունը քանդեցիր. Աղասի, ձեռդ քեզ քաշի, քու խեղճ ալևոր հօրը խընայի, որգով, տնով, տեղով գերի կերթանք։ Մի անիւ, մի լինիւ, գլխիդ, արևիդ մատաղ, քու ջի-

ւան ջանին գոնէ ւախոս եկ: Աստուած, այս ի՞նչ պատուհաս էր, որ մեր գլուխն եկաւ:

Բայց թնգանօթ էլ տրաքէր այդ ըոպէին, Աղասին չէր իմանալ, ոչ ականջն էր իրանը, ոչ աչքը, միայն խելքն ու ձեռը լաւ իմանում էին. թէ ի՞նչ բանի վրայ են: Արիւնն աչքերը կոխած քաջ երիտասարդը հէնց այսպէս բանի էր ման գալիս, որ իւր ձեռի ուժը, իւր թրի շնորքը ցոյց տայ: Զիրիդի տեղից էր նկատել գիւղի իրարանցով ընկնելը ու լռելը: «Տղէրք», սրա մէջ մի բան կայ, գնանք, մեր բարեկենդանը խանդարուեց, փչացաւ, ասեց քաջը ու թռաւ: Ճամբին ականջովն էր ընկել թէ ի՞նչ է պատահել. առիւծի պէս ներս ընկաւ հսկայ երիտասարդը: Երկուսի գլուխը կտրելուց հտը միւսներն ուզեցին թուր հանել, քաջ Աղասին բերանը բաց արեց.

— Դժոխքի որդիք, ձեզ ո՞վ է ղրկել այստեղ. ո՞ւմ վրայ էք այդպէս կատաղել: Ասենք՝ թէ հայր ձայն չի հանում, նրան ողջ ողջ ուտելու էք: Աչքերիդ լոյսը կը թոցնեմ այս ըոպէիս: Կորէք, թէ չէք ուղում հաւի ճուտի պէս առաջիս թըրպրտալ: Քանի որ այս կուռը վրէս է, դուք չէք կարող այստեղից թել դուրս տանել:

Այս ասելով կրկին յարձակուեց, մէկի ուսը վէր բերեց, միւսի աղիքը վէր ածեց, այն վեցը տեսան որ ճար չկայ, ձիու մէջքը թռան ու մինչև Երևանի բերդը մէկ գնացին:

— Ա՛րի, երեսիդ մեռնեմ, Թագուհի ջան,

աչքդ բաց արա, ես մեռած էի լինելու, որ ոք-
մին համարձակուէր քու մաղին դիպչել, ասում
էր փափկասիրտ Աղասին, աչքերից արտասուքը
գլուխը-գլուխը վէր ածում: Ջրի ետնից վազե-
ցին, որ բերեն, Թաղուհու երեսով տան: Աղա-
սին կողքին կանգնած սիրտ չէր անում երեսին
ձեռ խփել, մատները ճմուել կամ խտտել, տուն
տանել. որովհետև Թագունին դեռ կոյս էր, ու-
րիշ մարդի աղջիկ: Մօրն էր մտիկ անում, նա էլ
թուլացած ընկած էր, դուրսն էր նայում, ոչ մի
աղամորդու շուաք չը կար Փառաշնների դիակնե-
րից գատ. ամենն էլ փախել էին, սարերով, ձո-
րերով ընկել, որ իրանց գլուխը պրծացնեն:

Կանգնողներից մինը լեղապատառ վազեց
տանուտէրի բակը, ներս ընկաւ ու գլուխը ծե-
ծելով ձայն տուեց.

— Ձեր տունը չը քանգուի, ինչ քէփ անելու
միջոց էք գտել, գիւղը կոխեցին, Աթոյեանց աղ-
ջիկը տարան: Աղասին արիւնի մէջ ծլծլում է,
Փառաշները կրակ են գցել, ժողովրդին այրում:

Այս ձայնի վրայ անբաղդ տանուտէր Օհա-
նէսը վեր թռաւ, էլ ոչ գդակ հարցրեց, ոչ բուրբ,
բղղալով, գլուխը ծեծելով, միբուքը պոկելով
տանից դուրս ընկաւ, որ տղին տեսնի: Հոգին
բերանը հասած, հարիւր տեղ վէր ընկնելով,
ճակատը, ձեռները քարին խփելով, արիւնոսուե-
լով հասաւ որդու կուշտը, արիւն արտասուենքով
խօսեց.

—Այս ինչ ես արել, Աղասի ջան, մէկ թուր էլ ինձ խփիր. վայ իմ օրին, վայ տունս բրիշակ եղաւ, բալա ջան, հոգի ջան... իմ հրեշտակ... վայ, աման, աչքս գուրս եկաւ, պտուղս խաւարեց: Ազասի ջան, քու ձեռով ինձ սպանի, էլ սրանից ետ կեանքս ինչիս է պէտք, իմ երկնքի հաւասար սրղի:

Այսպէս մղկտում էր խեղճ ալեօրը. այնպէս էր երևակայում, որ սարդարի դահիճները կոնները վեր քաշած, արիւնն աչքները կոխած, թրերը սրած գալիս են, որ իրան տանեն: Ծերուկիւնը ջանն առած ինչ անէր, մի ոտը հողի երեսին էր, միւսը գերեզմանում. աշխարքի վրայ այն մէկ պտուղն ունէր, այն մէկ գաւակը:

Երբ Աղասին սարդարի ֆառաշներին սպանեց, շուրջ-բոլոր ահաբեկուած տեսներով՝ ինքն էլ իւր արածի վրայ մնաց սառած, կանգնած: Ընկերներն էլ ժամանակ չկորցրին. գիտէին որ բոլորի վերջը մահն է, էլ ոչ հօր մտիկ արին, ոչ մօր, Աղասուն կապեցին ձիու վրայ ու ընկան Աբարանու սարը, որ կամ Փամփակ փախչեն կամ Ղարս կամ Ախալցխա, որ իրանց գլուխը ազատեն ուսի կամ թուրքի հողում:

է.

Երկու ժասից ետը ինչ որ Քանաքեռի վիճակն էր, Աստուած ոչ նշանց տայ: Սուգն ու շիւանը ընկաւ գիւղի մէջ, տուն էր որ քանդում

էին, մարդ էր, որ փայտ ու միս անում, փա-
խածններին պտըրտում: Երիտասարդները չկային,
սարդարի մարդիկը նրանց տեղ ծնողներին, ըն-
տանիքներին թրի տակ ածեցին. մէկ ժամի մէջ
ոչխարի պէս առաջներն արին, շլինքները թոկ
զցած, ձեռները ետևները կապած, որ տանին
սարդարի դուռը:

Գիւղի իշխանները մտան Երևան ու քըշուե-
ցին գէպի բերդի կողմը: Քանաքեռից եկած կը-
նանոնց Փառաշները քարով, փայտով դէն արին,
իսկ տղամարդկանց ներս քաշեցին: Երկար ժա-
մանակ նրանց ձայնը բերդիցն էր լսում, կնա-
նոնցը դըսիցը, որոնք բարձրաձայն իրանց գլուխը
լալիս էին: Երևանի նշանաւոր Սահակ աղին,
ինչպէս երևում է, լուր էր հասել այդ մասին:
Ահա փոքրաւորները առաջը դցած եկաւ բերդի
դուռը: Այդ միջոցին էր, երբ կատաղած Փառաշ-
ները անաստուած կերպով խփում, հալածում էին
հայ կնանոնց, որոնք կսկծից քար, հող պոկում
գլխներին, երեսներին էին տալիս: Այդ տեսնելով
Սահակ աղի սիրտը մղկըտաց, ձին քշեց մի ան-
գութ Փառաշի վրայ ու մտրակը գլխին տըրա-
քացրեց.

— Զէնց այս րոպէիս հոգիդ կը հանեմ, սատ-
կած շուն, լ՛նչպէս ես համարձակում եմ կլինարմա-
տի վրայ ձեռ բարձրացնում: Կապեցէք այս լըր-
րերին, հրաման արեց փոքրաւորներին:

Այս միջոցին բերդի գոնից գլուխն երևա-

ցրեց ժողովրդից սիրուած Սվանզուլի խանր-
թուրքերի մէջ ոչով հայերի կողմը այնքան չէր
պահոււմ, որքան այս օրհնուած մարդը: Յուսահատ
կնանիքը միաբան ճիչ արձակեցին ու ընկան նրա
ձիու առաջը.

— Խան, գլխովդ ման տանք, վերևում Աստ-
ուած, ներքև դու. կամ մեզ ջուրն ածա, կամ
մեր ցաւին մի ճար արա:

Խանն իսկոյն Փառաշներին մտրակելով գէն
արեց ու ձիուց վէր գալով ձեռը Սահակ աղի
գոտիկը գցեց ու տխուր, ունքերը կիտած հա-
ռաչեց.

— Ա՛խ, փուշ ու տատասկ դառնար անի-
ծած դաջարու (պարսկի) ճամբէն, մեր հողը չը
մտնէր: Տէր Աստուած, այս ի՞նչ է ժողովրդի վի-
ճակը: Մէկ աղջկայ պատճառով իսկի վայել բան
է այսքան տուն քանդելը. Աստծուն ի՞նչ պա-
տասխան պէտք է տան: Այս տանջանքներին քա-
րը չի դիմանալ, ի՞նչ թէ մարդը:

Բարեսիրտ խանը իւր ծառաներին հրաման
տալով կարգադրեց, որ հայ կնանոնցը իւր տուն
տանին մինչև ինքը գայ:

— Մեկիք, գարձաւ Սահակ աղին, արի շտա-
պենք, դիւանխանէն գնանք. եթէ մի կէս ժամ
ուշ վրայ հասնենք, խեղճ բռնուածները տունը
կը քանդուի: Աղասու արածը իսկի էլ պախա-
րակելու չի. անքերիմ եմ ասոււմ. այստեղ լինէր,
այքերը կը համբուրէի. քաջ տղէն այնպէս կը լինի:

Այսպէս խօսելով Սահակ աղի հետ գլխակախ մտաւ բերդը: Այն միջոցին մտան դատաստանատուն, երբ հայ գիւղականների աչքերն ու կրօնները (Ազասու հօր և Քանաքեոի քէնդխուղաների) կապել, չոքացրել էին, որ շլինքները տան: Դահիճները թուրները սրած գլխավերևը կանգնել էին: Այլևս չը համբերեցին Սվանդուլի խանը և Սահակ աղէն, իրար հետ Սարգարի առաջ չոքելով գոչեցին.

— Խան, գլխիդ մատաղ լինենք, կամ մեր գլուխն էլ սրանց հետ կտրիր կամ մեր ունեցած չունեցածը ջուրն ածա. միայն այս խեղճ ժողովրդին մեղք արի, սուրը մի քաշիլ: Մարը քու առաջին գլուխ չի բարձրացնիլ, ծովը քեզ տեսելիս բերանը կը փակի. արարած աշխարքը թրդիդ առաջին ստրուկ է գառել, ինչի մէկ չնչին աղջկայ սլատճառով, մէկ երկու Փառաշի խօսքով այնքան տուն ես քանգում: Քու բուրդն ու պալատը ողորմութեան դուռն է, ինչի ես արիւնի տեղ շինում: Սրանց ծեր հասակին խնայիր, ինչով են մեղաւոր սրանք, որ մէկ երիտասարդի արարքի պատճառով սուրն ես քաշում: Աղջիկ ես ուզում, հազարը կայ, ո՞րին աչքդ բռնի, որ քեզ մատաղ չը լինի: Մեր հողին ուզի, քեզ տանք, աղջիկն ի՞նչ գժուար բան է: Ողորմած խան, դու չես որ ամեն օր արդար բերնովդ ասում ես թէ՛ հայերը իմ աջ թևը, իմ երկիր շէնացնողն են: Առիւծի համար ի՞նչ փառք, որ գառան գլուխը

չարգի: Անկարգութիւն անող երիտասարդներին պէտք է բռնել, ծերերը ինչ մեզ ունեն: Սարդար, հրկնքի ու երկրի տէր, եթէ մեր արիւնը քեզ համար թանկ է, սրանց գլուխը մեղ բաշխիր:

Այսպէս աղաչանք անելով չորէչոր տարան թուրները առաջը դրին, ոտի տակը համբուրեցին: Սարդարը խոր լուութիւնը վերջապէս ընդհատելով խօսեց.

— Ձեր այդ խօսքերով ձեռներս կապում էք, խան, մեկիք: Ի՞նչ կըլինէր մի քիչ ուշ էիք եկել: Այսպէս բան կըլինի, որ ես տեսնում եմ. հայ ազգը ոչ թրից է վախենում, ոչ թուանքից. կրակն ես զցում, էլի իւր հաւատն է պաշտում, ծառիցն ես կահ անում, միսը պոկում, բերանը տալիս, էլի իւր խաչն է սիրում, Քրիստոսի անունը տալիս: Սրանց օրէնքը մի կնիկ պահելու իրաւունք է տալիս, մեր օրէնքով քանի որ կամբդ տայ: Մեր մարգարէ Մահամմադը ասում է՝ թըշնամուդ աչքը հանիր, սրանց Քրիստոսը պատուիրում է՝ նրան սիրիր, օրհնիր, թէկուզ քեզ հալածի. այս խելք է: Այդ կարճամիտները թող սիրտ անեն, մեր հաւատն ընդունեն, կը տեսնեն թէ մեր շահը ինչ փառքերի է հասցնում: Հայ տղէքը Ստամբուլ ընկնելով վէղիր ու փաշա են դառնում, իսկ թէհրան գնացողը նազիր ու խան. սրանից էլ մեծ ինչ պատիւ կուզի մարդ: Սրանք այսպէս անտաշ են կտրուել, ոչինչ չեն ընդու-

Կուսակցութեան Մեր կուռը յոգնեց սրանց կոտորելով, մեր թուրը գլացաւ սրանց ապանելով, այս ազգին հատնիլ, վերջանալ չկայ: Ոչ սրից են վախենում, ոչ փառքից խաբւում: Ծծկեր երեխէն էլ պարսկի անունը լսելիս ուզում է մարդ կտրատի, էլ ի՞նչ համբերես: Մէկ գիւղացի տղայ համարձակուել է իմ ծառաներին սպանել, ի՞նչ անեմ, սիրտս ուզում է բերնովս դուրս դայ: Նա այս օձերի ճուտն է. մինչև մօրը չը տանջես, միսը բերանները չը տաս, ճուտը ճանկ կընկնի:

Էլի եմ ասում, խան, մելիք, սրանց ալածը համբերելու բան չի. բայց երբ եկել էք իմ դուռը, սրանց դուռը ձեզ եմ բաշխում, թող շղթայ զցեն սրանց ոտներն ու վիղը, բերդում այնքան պահեն, մինչև մեղաւորը իւր ոտով գայ: Ցանկանում եմ, այն փուչ Աղասուն մէկ էլ տեսնեմ, սիրուն հասակին մէկ անգամ էլ նայեմ, ետոյ միսը քաշեմ բերանը տամ, որ սրտումս վիշտ չը մնայ: Դրանով կիմանան ամենն էլ, որ սարդարի հրամանը տափը զցել չի կարելի:

Այ ծերունիք, վերջի անգամս եմ ասում, թէ ձեր տղէքը խելք ունեն, թող ձեզ խեղճ գան, ետ գառնան. այս ըոպէիս հարիւր ձիաւոր նրանց եանից ընկած սար ու ձոր ոտի տակ են տալիս: Շահի գլխով երդւում եմ, եթէ սինչև էզուց ձեր տղէքը ետ կը գան, դուք կազատուէք, թէ չէ ու չէ: Ձեր ազատուելը նրանց դալուց է կախուած, գնացէք ու ձեր գլխի ցաւը քաշեցէք:

Այս խօսքի վրայ խանն ու մելիքը չորած տեղից վեր կացան, սարդարի փէշն ու աթոռի ոտը համբուրեցին ու անթիւ անդամ գլուխ տալով դուրս եկան: Հրաման տուին, գիւղի իշխանները նոյնպէս չորած տեղից վեր կացան, աչքների կապերը արձակելով՝ շղթաներ բերին, գցեցին վիզն ու ոտները, այդպէս շղթայակապ տարան ներսի բակը ու դրսի աշխարհից բաժանեցին:

Մենք դնանք Աղասու մօտ:

Ը.

Ինչ որ Աղասու զրութիւնն էր, Աստուած թշնամուս չըպատահեցնի. ընկերները նրա ձեռն ու ոտը կապած Զանգի գետի վրայով անցկացրին: Այնպէս էին փախչում, հէնց իմանաս սար ու ձոր բերանները բաց կալած ուզում են նրան կուլ տալ: Քաջերը ջանք էին անում, որքան կարելի է հեռու փախցնել: Աղասին շատ տեղ ու շաթափ լինում, քիչ էր մնում ձիուց վէր ընկնի, դարձեալ ընկերները հասնում, ջուր էին ածում երեսին, ալանջները տրորում, ետ էին բերում: Մութը գետինն առնելիս, նրանք մտան Աբարանի քանդուած եկեղեցին: Զիւնն այսքան էին քշել, որ շունչ քաշելիս փոր ու աղիք իրար էին կրպչում: Վաթոն սկսեց ձիանը ման ածել, կարօն սար ու ձոր աչքի տակ առնել, Մուսէն Աղասուն ուսին դրած մտաւ եկեղեցու աւերակը: Գլուխը դրեց գոգը, ձեռը երեսին ու աչքը երկինք գցեց,

որ իմանայ թէ աստղերն ինչ են ասում: Միւսներն էլ ընկան դէս ու դէն, որ ձիանոնց համար մի քիչ ուտելիք ճարեն: Այն միջոցում դաշտումն ինչ կը լինէր, խոտի չոփերն էին մնացել տեղ տեղ ցցուած: Գերեզմանատունը այնքան սարսափելի չէր լինիլ, ինչպէս այս ամայի դաշտը: Ամեն մի լեռան միջից կամ քարի տակից դժոխքի ձայն էր գալիս, ամեն մէկ քար, ամեն մէկ թուփ նրանց աչքին դէ էր դառել, ձին մէկ ոտը փոխելիս կամ փոռնչալիս քարերն ուզում էին պատուռեն, ձորերը տրաքեն: Երբեմն որ Աղասին անի էր քաշում ու ոտին գլխին անում, ընկերները այրում փոթոթում էին: Հաւատարիմ շունը գլուխը նրա ոտի տակ դրած մնացել էր լուռ, ձին նոյնպէս բերին գլխավերևը կապեցին, որ գուցէ նրա շունը Աղասուն մի ճար անի: Պատուական Մուսէն երեսը երեսին էր դնում: ու կանչում:

—Արևիդ մատաղ, Աղասի, այս ինչ օրն ես ընկել, աւելի լաւ չէր մեր աչքը գուրս գար, քան քեզ այս օրին տեսնէինք:

Այն միւս տղէքը ձիանոնցը ջուր տուին, ձեռները մէջքներին քսեցին, կրկին թափեցին, սանձերը գլուխներն անելով, հրացան, ատրճանակ նոր ազգօթի տալով, ամեն մինը իւր ձիու սանձակովը բռնած եկաւ Աղասու կողքը կտրեց: Արտասուքը առուի պէս աչքներից հոսում էր. ծնողների վիշտը, իրանց սև օրը մի կողմ թո-

դած, իրանց սիրելի ընկերին ուշաթափ վիճակում տեսնելիս՝ սրտի խիստ կսկիծից ուզում էին քար ու տունկ պոկեն, զլիններին տան. մէկ սա էր ընկնում Աղամու վրայ, մէկ նա. «փառքդ շատ լինի, ոգորմած Աստուած, հէնց այս առաւօտ ամեն աչք մեզ էր երանի տալիս, ի՞նչ վատ բան արինք, որ այս պատժին հասցրիր»։ Ապա դառնում էին դէպի իրանց աղիզ ընկերը.

— Աղասի ջան, քու պատճառած կսկիծի ձեռից որ քարի առաջ լաց լինենք, որ հովութիւն գտնենք։ Աննման ընկեր, ի՞նչ կը լինի, բերանդ բաց անես, քու ջանին մատաղ, ի՞նչ ես մեղ այգպէս այրում, փոթոթում։ Աշխարքն էլ ի՞նչներին է պէտք, երբ քեզ չենք ունենալ։

Այս խօսքի վրայ էին, երբ յանկարծ մէկ ձիու ոտնաձայն եկաւ, երկինք գետինք զլիններին սևացաւ. ձեռները տարան ուսի հրացանը, իրանց ուղղեցին. ամեն մի ըռպէ մահուան դիմաւորելու պատրաստ պէտք է լինէին. հաղորդի փոխարէն իւրաքանչիւրը մի պտղունց հոգ առաւ բերանը, մի քարի առաջ չոքեց, մեղքը խոստովանելով տեղից վեր թռաւ։ Ձիանը ականջները խլլըշացրել էին, այն կողմն էին մտիկ անում, որտեղից ձայնը գալիս էր։ Շանը մի կողմ քաշեցին, մատով ձեռով հասկացրին, որ ձայն չը հանի. իրանք թուր ու հրացան ձեռներին պատրաստ սկսան պատի արանքից լռիկ ականջ դնել, որ տեսնեն եկողներն ո՞վքեր են։ Ոտների տակ

կրակ էր վառուում, անիծած բուքն ու քամին հիւսիսի կողմից էր, ձայնը փակուում էր:

Այսպէս կէս ժամի չափ սպասողական դրութեան մէջ մնացին փայտացած, չէին ուզում ծպտալ: Շատ մտիկ արին, չեղաւ. հէնց ուզում էին հրացանները վէր դնեն, նստեն, կարօն բերանը բաց արեց.

— Տղէրք, տղամարդութիւնն այն է, որ մեր գլուխը թշնամու ձեռ չը տանք, երևում է ետևներիցս մարդ են գցել, ման գալիս: Թող ման գան, գրանց Սուրբը իրանց խռով կենայ, բոլորին կամ կը ջարդենք կամ կը ջարդուենք:

Այս խօսքից ետ յանկարծ տեղից վեր թռաւ, թուրը դուրս քաշեց, որ եկող թշնամու առաջը վաղի, ընկերները փէշից քաշեցին, ձեռները բերաններին դրին, հասկացնելով որ անձայն նստի, որովհետև ձիանոնց ոտի թրխկոցն ու փուրնչոցը այնպէս մօտեցաւ, որ կարծես ականջների տակին լինի: Թշնամին դեռ հեռու էր, բայց նրանք գիտէին, որ խաղաղ գիշերին ձայնը շուտ է տեղ հասնում: Լոեցին որ իրանց տեղը իմաց չանեն: Եկող թշնամիների խօսակցութիւնը քիչ քիչ ջոկւում էր, պարզ գիշերին քարերն էլ ձայն էին բերում.

— Լաւ են փախել անգգամները, ասեց թուրքերից մինը, նզովուած քամին հետքները քերել կորցրել, է մութն էլ մի կողմից է բանը գժուարացնում, բայց սուր կը փախչեն մեր ձեռից. եր-

մինքում լինեն՝ վէր կը բերենք: Դեռ առաջ գընանք, այս դաշտում նրանք չէին մնալ:

— Աչք է որ էգուց առաւօտ կամ կը ծիծաղի կամ լաց կը լինի, վրայ բերեց երկրորդ թուրքը, էլ ինչո՞վ սարդարին իմ շնորքը ցոյց տամ, որ նրանց ողջ ողջ չը բռնեմ ու ընծայ չը տամ:

— Այ եղբայր, խօսեց երրորդը, ինչ ձեռներին գտնենք, բաժին անենք: Աղասուն աշխատենք ողջ անջխաս ճանկ գցենք, ձեռները կապենք, ձիու առաջ քշենք կամ ոտներն էլ կապենք, ձիու կողքից կախած տանենք, որ իւր արժանաւոր պատին սասանայ, որովհետեւ նա քաջ տղամարդ է, միւսներին սպանենք էլ, ցաւ չի:

— Տղամարդ է հմ, գոչեց չորրորդը թուրը օդում ճոճելով, այս թուրը նրան այսօր Աստծով իւր տղամարդութիւնը կուտացնի, սպասէք մի ձեռքս ընկնի, ես նրան ուաշիդութիւնը ցոյց կը տամ:

— Տօ, բերանդ քեզ արա, Մահմադ, խօսեց թուրք ընկերը, լաւ գիտենք ինչ պտուղ որ ես. նրան առիւծ լինի, չի յաղթիլ. քանի անգամ քեզ նմանին տասնով, քսանով առաջն է արել ու հողիները հանել: Բանն արա, ետոյ պարծեցիր, այսպէս դարդակ քամի կուլ տալով որս չի լինիլ:

Այս խօսքը մեր տղերանց սիրտը մի թիզ բարձրացրեց: Չքաշեց երկու բոպէ, թուրքերից մինը զգուշացրեց.

— Թուր, հրացան պատրաստ պահեցէք, սատանէն հակառակ է, ս՛վ գիտէ այս քարերի տա-

կին թագնուած են. ասածներս կը լսեն ու յանկարծ այնպէս վրայ կը թափուեն, որ ժամանակ չենք գտնիլ ձեռներս գլուխներս տանելու: Սրան Աբարան կասեն. Աղասու պէս առիւծը այսպէս տեղը քսան ձիաւորին չի ասիլ, թէ Աստուած է ստեղծել:

— Տօ, դէ քիչ գովիր այդ անհաւատ հային, վրայ բերեց պարծենկոտ թուրքը, չէ, չէ, մեզ ողջ ողջ կ'ստի: Հայն ինչ է, որ ինչ ուժ ունենայ. այնքան ողջ մնամ, նրան աչքս առնի, կը տեսնէք թէ ինչպէս հաւի ճուտ կը դառնայ առաջիս:

Այս խօսքն էր բերանում, որ ամենավերջն եկող թուրքը բղաւելով խօսեց.

— Այ ադա, այ ադա, եկէք այս ժամից հեռու անցկենանք: Ասում են՝ առաջուայ ժամանակ մէկ խան եկել է որ քանդի, յանկարծ միջիցը կանաչ ու կարմիր ձիաւորներ այնքան են դուրս եկել, որ սար ու ձոր բռնել, խանի զօրքը կոտորել, հալածել են, իրանք էլ անյայտացել: Սրա միջում ասում են Ս. Մողնու մասունք կայ թաղած. դուք լաւ էք իմանալու, որ այս գիժ Սրբի հետ կռուել չի լինիլ, մարգի վիզը ծռուծ, երեսը ետնն է գցում. հազար այսպէս բան իմ աչքովս եմ տեսել:

— Բերնիցդ հայի հոտ է գալիս, Մանշաղի, ամօթ այդ մեծ միրուքիդ, էլ ս'ըր ես վրէժ պահում, հինա դնում. տղամարդի գտակ չի՞ գլխիդ: Տօ, հայն ինչ է, որ իւր Սուրբն ինչ լինի: Ես

քու ջգրու մինչև այս գիշեր սրա միջուժը խորոված չանեմ, չուտեմ, ձիս միջին չը կապեմ, չապականեմ, բաս ես մարդ չեմ, էլ այս միրուքը վրէս չեմ պահել: Քանի այդպէս ժամի պատ իմ ձեռովս եմ քանդել, քանի Սրբերի աչք այս մատովս հանել, դու հիմի եկել պառաւի առակ ես կարգում գլխիս: Աղօթարանը գլխիդ խոով կենայ. եթէ այդ սրտի տէրն ես, էլ ո՛ր ես նամազ անում:

Այս խօսքի միջումն էր, որ յանկարծ եկեղեցու աւերակից «եւ Ս. Սարգիս» աղաղակը լսուեց. հետնուհետ հրացանների ուժգին ճռոոց բարձրացաւ ու հարա-հուրոց, յարձակում սկսուեց:

— Տղէրք, ձեր ջանին մեռնեմ, ձայն տուեց աժդահա կարօն, էլ մտիկ միք անիլ, մեր թուրը սրանց գլուխը, սրանց Սուրբը նղոված, երեքի գլուխը թոցրի:

— Երկուսն էլ ես թրիս մատաղ արի, բաջ կացէք, այն կողմից գոռաց Վաթոն:

— Երկուսին սպանել, մէկի գլուխն էլ ահա ոտիս տակն է, գոչեց Վանին:

— Տղէրք, փախան, ձիանը նստեցէք, ետևներից հասնենք, ասեց կարօն. սրանց եկած ճամբէն նզովուի, սովորել են դիւղերում հաւի գլուխ թոցնելով ման դալ, հայերի արիւնը խմել. հասէք ետևներից, Սուրբ Սարգիսը մեզ օգնական:

Ասին ու վիշապի պէս ընկան թշնամու քամակիցը, որին ինչ տեղ հասցրին, այնտեղ կտրը-

տեցին, բայց չափից դուրս տաքացած, ոգևորուած այնպէս առաջ գնացին, որ էլ միտք չարին՝ թէ Աղասին տագնապի մէջ ընկեր է ձայն տալիս, ընկեր չը կայ, ան է բաշոււմ, ձայնը լսող իմացող չը կայ:

Հրացանների ճոռալու, տրաքելու ժամանակ էր, որ մեր ուշաթափուած քաջը ետ եկաւ, տեղից վեր թռաւ, ընկաւ ձիու քամակը ու խելքը կորցրածի պէս ինքն էլ չէր իմանում, ո՛ւր է գնում: Թուրը դէմն եկող մէկ թուրքի դիւին հասցնելուն պէս գլխի հետ երկու կտոր եղաւ: Մինչև ձեռը տանելով դաշոյնը կը հանէր, թուրքերի շարտած պարանը ընկաւ վիզը, շատ էլ ուզեց ձին առաջ քշել, չեղաւ. ձին տակից գուրս թռաւ, ինքը գետնին դիպաւ ու չորս տղամարդրան վրայ թափուեցին: Նրա շանը վաղուց էին ուղում սպանել, որ ձայն չը հանի, բայց այդ տիրասէր, հաւատարիմ կենդանին տեսնելով, որ իւր տիրոջն էլ օգուտ չի անիլ, ընկաւ գնացածների ետևից: Թուրքերը Աղասու ձեռները կապեցին, բերանը բամբակով լցրին, թաշկինակով ամուր սխմեցին ու տարան: Միւս օրը թնդանօթն էր ու Աղասու ջանը. էլ պրծնում չըկար:

Թ.

Աստուած գիտէ, թէ տղէքը ո՛ւր էին հասել. երբ յանկարծ ետ դառան ու Աղասու շանը առաջներին տեսան. «վայ մեր տունը քանդուեց».

այս ի՛նչ արինք. մեր ձեռով մեր աչքը հանեցինք. շտապենք հասնենք Աղասու ետնից:

Եկեղեցու աւերակում, ուր նրան թողել էին, չկար. մէկն այս սարն ընկաւ, մէկն այն ձորը. քարը լեզու չունէր, որ նրանց պաղատելուն պատասխանէր. ձին իմաստուն չէր, որ ման գար, գտնէր. շունն էլ իսկոյն առաջներից անյայտացել էր, ո՛ւր գնային, ո՛ւր կորչէին. եթէ գետինը պատուէր, ներս կերթային, միայն թէ իրանց սիրելի ընկերին գտնեն: Լուսնեակ գիշեր էր, շատ դէս ու դէն ընկան, բան չը գտան. կրկին իրար կուշտ հաւաքուեցին ու խորհուրդ արին.

—Անպատճառ Ազասին հրացանների ձայնի վրայ զարթնել է ու փորձանքի մէջ ընկել. շունը անասուն տեղով նրան թողել է, մեր ետնից վազել, որ հասնենք նրան, աղատենք: Աղասուն բռնողները առաջ չէին գնալ. մէկ տեղ թագնուած կը լինեն:

Այսպէս խօսելով մնացել էին տարակուսած: Կարօն առաջարկեց ընկերներին, «տղէրք, եկէք քիչ էլ սպասենք, Աղասու շունը չը կայ, նա իմաստուն կենդանի է, ինչպէս որ լինի, հոտի վրայ նա կը գտնի. թէ ճար կայ, նրանից կը լինի այս գիշեր»:

Սկասարտած, իրար կողքի նստած միտք էին անում, որ յանկարծ խելօք շունը լեզուն հանած, հեթհեթալով լոյս ընկաւ: Էլ չըմնաց, չսպասեց, դէպի ետ վազեց. կարծես նրանց օգնութիւն էր

կանչում: Տղէրքը ետնից շտապեցին. բաւական
տեղ գնացել էին . շունը ետևի ոտը բարձրացրեց,
կանգնեց: Ինչ էլ արին, առաջ չը գնաց. իսկոյն
իմացան զգոյշ անասունի միտքը. ձիաներից վէր
եկան, մէկի յանձնեցին ու կարօյին առաջները
զցած սուս փուս ոտները փոխեցին: Մէկ բլրի մօ-
տեցան թէ չէ, շունը կրկին կանգ առաւ, հոտոտեց:
Հրացանները առան ձեռները. Աստծու ողորմու-
թիւնը հասաւ, նրանք այն կողմից գնացին; որ
բլրի ստուերը մնաց առաջներին: Քարերի տա-
կով փորսող տալով այնքան գնացին, որ մտան
մէկ փոսի մէջ. ջուր չը կար ներսը, անձրևի
քանգած էր: Բլրի ստուերը մէկ հինդ արշին էլ
նրանց գլխի վրայով այն կողմն էր ընկել: Այս
փոսի միջով կռացած այնքան զգոյշ գնացին, որ
թշնամին մնաց մէջտեղը: Լուսնեակը ուղղակի
ընկաւ թուրքերի ճակատներին, տեսան որ Աղա-
սին մէջներում չի, սիրտները տեղն ընկաւ: Մի
քիչ շունչ առնելուց ետը իւրաքանչիւրը մի թուր-
քի ճակատի նշան բռնեց. հրացանների տրաքելն ու
թշնամիների բանհոգի լինելը, անշնչանալը մէկ
եղաւ: Հաւերի պէս դեռ թրպրտում էին, երբ մեր
տղէրքը վրայ հասան: Նրանց ուրախութիւնը լեղ-
ուով պատմել չէր լինիլ. առանց ժամանակ կորց-
նելու վերցրին իրանց կորցրած դանձը, հանեցին
թշնամու դէնքն ու զրահը, հագուստները ու բար-
ձելով թուրքերի ձիանոնց վրայ շարժուեցին: Այդ
դիշերը տասնուհինգ մարդուց աւելի էին սպանել:

Ժ.

Մեր ճամբորդները մտան Փամփակ, որ ուստի ձեռին էր ու լուսադէմի մօտ Պարնի գիւղի վըրայ թեքուեցին. օրը նոր բացուած հասան գիւղի տանուտէրի դուռը ու ձիաներից վէր եկան: Տանուտէրը ծանօթ էր, տեսաւ թէ չէ՝ ուրախ բացականչեց.

— Աղասի ջան, արեւիդ մատաղ, այս ժամանակ, այս վիճակին որ տեղից քրտեղ. օրհնուի այն քամին, որ քեզ մեր կողմերն է բերել: Ա՛յ ծառաներ, վազեցէք դէսը, մեր հիւրերի ձիանը ման սծեցէք, ետոյ գոմը քաշեցէք: Ա՛յ հարսներ, շտապեցէք, օդան վեր քաղեցէք, բուխարին վառեցէք:

Այս ասելով հիւրերի ձեռից բռնած ներս համեցէք արեց: Մի ակնթարթում հարսները շոր, կարպետ փռոտեցին, ակին-կրակին արին ու հիւրերին խոնարհ գլուխ տալով դուրս գնացին: Տանուտէրը հոգու մէջ ցնծում էր, որ բարեկենդան օրերին այսպէս թանկադին հիւրեր լոյս ընկան. «Եթէ ձիաւոր զրկէի ետեաներիցդ, Աստուած է վկայ, չէիք գալ, մէջտեղը մի եւ կայ. էլ պատճառը չեմ հարցնում, վախենում եմ ետ փախչէք»: Վերջին խօսքի վըրայ բարեսիրտ տանուտէրը ծիծաղեց:

Մեր տղէքը սուս փուս՝ Աղասու աչք ունքին էին մտիկ անում. սա էլ ձեռը բերանին դը-

նելով խնդրում էր տանտիրոջ, որ հարցմունքներ անելը ուրիշ ժամանակի թողի: Սա հասկացաւ նշանը ու լռեց:

Մի ժամ շանցկացած ողջ գիւղը համարեա օդայի շուրջն էր հաւաքուել: Լսել էին, որ եկողները Երևանու կողմից են, բայց երբ հաստատ տեղեկացան թէ քաջ Քանաքեռցիք են, էլ լռեցնել չէր լինում, ամեն կողմից կանչում էին.

— Բարով, մեր քաջ Աղասին բարձով:

Ամենից առաջ նրանց խնդիրը տանուտէրի մօտ այն էր, որ թող անի դռան մղակից եկողների պատկերներին մտիկ անեն, մանաւանդ պարթև Աղասուն տեսնեն: Այդ խնդիրը կատարուելուց ետը աղաչում էին իմանալ, թէ ինչպէս է պատահել աղջիկ փախցնելն ու Ֆառաշների սպանուելը: Աղասու ընկերները ճարահատած մէկ այս խմբի մէջն էին եղելութեան մանրամասերը պատմում, մէկ այն: Լսողները ոգևորուելով ձայն էին տալիս.

— Գլխիդ մատաղ, Ազասի, կտրիչ հայը այդպէս է լինելու. հաղար բարի լինի քո գալուստը, ողջ գիւղի հիւրն էք, մեծով փոքրով ձեզ հետ բարեկենդանի կը տանք և կուրախանանք:

Աղջիկ թէ տղայ մօտենում էին Աղասուն. հագուստը, երեսը, ձեռը համբուրում, և ուրախ ետ դառնում այս ու այն խմբի մօտ: Տանուտէրը ձիաւոր ուղարկեց Ղարաքիլիսա իշխան Մաւարգամիրզի կուշտը ու փախստական տղերանց:

գալստեան մասին իմաց արեց: Հետևեալ օրը հրաման եկաւ տանուտէրի վրայ, որ մեծ պասի առաջին շաբթին իւր հիւրերը վերցնի ու բերի իրան ներկայացնի:

Բարեկենդանը հիւրասէր Պարնի գիւղում վերջացնելուց ետը՝ Աղասին քսան ձիաւորով վերկացաւ գնաց Ղարաքիլիսա: Ժողովուրդը լսել էր անունը, վաղել էր գիւղից դուրս նրա առաջը. հազար բերան աջ ու ձախից նրան օրհնում, դովաբանում էին: Ռուս մեծաւորը նրան շատ հաւանեց. «միամիտ կաց, ասեց նա, անպատճառ կաշխատեմ մի կերպ սարդարի սիրտն առնել, քեզ հետ ու Քանաքեռոցոց հետ հաշտեցնել. առաջիկայ ամառ մենք իրար կը պատահենք, իմ խնդիրը նա չի մերժիլ, քեզ կը ների: Տանուտէր, Աղասուն և իւր ընկերներին այնպէս խրնամքով ու պատուով պահեցէք, որ չիմանան թէ օտար դուան են. մէկ էլ զգոյշ եղէք, աչք բռնեցէք, չըլինի թէ պարսիկները գաղանի վրէժ հանեն սրանցից»:

Այս ասելով նշան արեց որ դնան: Տանուտէրն ուզում էր կրկին Պարնի գիւղ տանել, միւս գիւղացիք, որ նոյնպէս փամբակեցի էին, տանուտէրի առաջից բոլոր ձիաւորներին իրանց մօտ տարան, որ այժմ էլ իրանք պատուեն ու մեծարեն: Նրանց մօտից էլ Լոռեցիք հրաւիրեցին ու Դվալ սարի երեսով իրանց կուշտը տարան: Մինչև ամառ բացուելը բոլոր ժամանակ գիւղէ գիւղ ման

էին ածում այս սիրելի հիւրերին. օրով, շաբթով պահում մխիթարում:

Ուղիւ է, Աղասին ասում խօսում էր, բայց տխրութիւնը նրա դէմքի ու աչքերի վրայ այնպէս էր կիտուած ինչպէս սև ամպ. շատ անգամ ան քաշելիս սիրտը ուզում էր պոկ գալ. «Նազլու», «Վաթան» խօսքերը օր ու գիշեր նրա բերանից չէին կտրւում. քարի վրայ թէ աղբիւրի գլխին նստած հանապազ հառաչելով հօրը, մօրը և իւր գաւաղներին էր յիշում: Նրա վիշտը այնքան թեթ էր, որ ոչ Համգաչիմանի լեռնն ու ծաղիկը կարացին նրա այրւող սիրտը հովացնել, հանգստացնել, ոչ Փամբակի հայ ժողովրդի հիւրասիրութիւնը: Ամիսներով պարապ նստելուց ձանձրացել էր. բերանէ բերան պտտուող լուրերից իմացել էր, թէ իւր պատճառով Քանաքեռի գլխին ինչ պատիժ է եկել. նստկան կեանքի սովոր չէր, վճռեց գնալ մօրն ու կնկանը Քանաքեռից փախցնել մի ապահով տեղ, ետոյ ընկերների հետ իբրև զարհուր տարածող ընկնել սարէսար ու իւր գիւղի, հասարակութեան վրէժը պարսիկներից հանել:

Փամբակեցիք մեր տղերանց իրանց հետ տարել էին եայլաղ-ամարանոց, որ վիշտները մոռանան՝ յոյս դնելով Սաւարղամիրդի խոստումի վրայ, բայց քանի որ եայլաղի բարձր տեղերից իրանց լեռները, իրանց հող ու ջուրը տեսնում էին, այնքան վրիժառութեան կրակը երիտասարդ սրտերում վառւում էր: Սարեցիք չէին թողնում

հիւրերին ներքե գնալ, խափանում էին նրանց մըտադրութիւնը. բայց Աղասին մի գիշեր սրտի գալով պատուիրեց տղերանց, որ ձիաները պատրաստեն: Երբ ամարանոցում ամենը քնած էին, նրանք զէնք ու զրահում մտած իջան բարձր սարի լանջերից ու Շորագեալի ճամբէն բռնեցին:

ԺԱ.

Լսել էին, որ Անի քաղաք կայ, այն էլ աւերակ, բայց թէ որ կողմը, հաստատ չը գիտէին: Բաղդը առաջնորդում էր նրանց հէնց այդտեղ: Հանգստարանի ձայն էր գալիս, երբ էգսի գիշերը մեր ճամբորդները մտան այդ հռչակաւոր քաղաքը: Միայն սրտոտ մարդը կարող էր այս միջոցին այսպիսի ամայի տեղ գնալ. տխուր ու լուռ պարիսպների մէջ մտնելով հէնց իմացան, թէ մէկ մեռելատուն ընկան: Ամեն մէկ ձիու ոտի շրփուլթոցից սար ու ձոր դրըմբում էր: Ընթերցողը փորձից կիմանայ, որ մութ ժամանակ քանդուած եկեղեցու մօտով անցկենալիս մարդի մարմինը սարսուռում է, գերեզմանաքարերը դե են համարւում: Թեթև բան չէր ժամի ու աշտարակի մօտենալ, այն էլ զզլբաշի հողումը, ուր ամեն մի քարի տակ հարիւր գլուխ էր կտրւում:

Սրտոտ Աղասին ձայն տուեց.

— Տղէրք, տգամարդութեան ու քաջութեան ժամանակ է, թուր ու հրացան պատրաստ պահեցէք, ձիանը հանգստացրէք, ջրեցէք, քաշեցէք

մի պատի տակ. ես ուզում եմ շունս առնել, դէս ու դէն կամաց կամաց աչք ածել. տեսնեմ տեղներս ապահով, անվտանգ է, թէ դարձեալ սրով ու կրակով պէտք է գլուխ պահենք:

— Աղասի ջան, խնդրեցին ընկերները, մի գնալ, սպասիր մինչև առաւօտը լուսանայ:

Աղասին ուշ չը դարձրեց, հրացանն ուսին, ատրճանակները կոխքից կախ, սուրբ Սարգսի անունը տուեց ու ոտը փոխեց: Հաւատարիմ շունը գլուխը նրա ոտից չէր հեռացնում. մէկ հոտ առնելիս կամ ձայն իմանալիս կանգնում էր, ետևի ոտի մէկն էլ բարձրացնում, մի քանի րոպէ ականջ դնում, ապա ոտ փոխում: Թափթըփուած քարերի ու թումբերի միջով մի քիչ առաջ գնալուց ետ մի եկեղեցու դռնից կրակի լոյս ընկաւ Աղասու աչքով: Էլ երկար չըմտածեց քաջը, որ այսպէս տեղը գողից ու աւազակից զատ ուրիշ աղամորդի չի լինիլ, անվախ գնաց ուղղակի դէպի կրակը ու տեսաւ հետեւալ պատկերը. տաս հոգի քուրդ եկեղեցու մէջ կրակ են արել, շուրջ բոլոր նստոտել, հորոված են անում, շամփուրներով քաշում ուտում, անհոգ ծիծաղում ու երբեմն արթուն շների պէս աչքները կամ դուռը գցում կամ անկիւնը: Աղասին վճռեց ներս մտնել. մինչև քուրդերը ձեռներով աչքներին շուաք կանէին, որ ներս մտնող աղամորդուն դիտէին թէ ո՞վ է, նա կամաց հանգիստ քայլեց ներս. առանց

տղջոյն տալու, լուրջ դէմքով մօտեցաւ կրակին ու կռանալով ձեռը մեկնեց խորովածի շամփուրներին: Նրա դեղնած պատկերը, նրա աներկիւղ շարժումները, այնպէս անժամանակ ներս դալը քրդերի վրայ խիստ սարսափ գցեց. հէնց իմացան թէ միւս աշխարհից է եկողը: Լեզուները ցամաքեցին, խօսք չըդուրս եկաւ բերաններից. ձեռները թուլացան, չըկարացին դաշոյն կամ շամփուր շարժել: Իսկի չէին կարծում, որ այն միջոցին աղամորդի մէն մենակ կը համարձակուի գուլարարան դարձած աւերակ քաղաքը մտնել, ուր լուսով մարդ վախենում էր ոտ դնել: Մեր Աղասին նրանցից չքաշուելով աչքերը մէկ այս կողմը խոփոռեց, մէկ այն. առանց ձայն ծպտուն հանելու շամփուրներից մէկը վերցրեց. վրայի խորովածից որը կերաւ, որը կրակը գցեց. աչքը տաճարի առաստաղին դարձնելով զարմանալի շէնքը աչքի անցկացրեց ու փսոսալով գլուխը շարժեց: Քրդերը մնացել էին փայտ կտրած, նստած. երբեմն որ Աղասին հերսոտ աչքերը նըրանց վրայ չէր դցում, քիչ էր մնում տեղնուտեղը հալուեն: Այնքան այսպէս քրդերին զբաղեցրեց, շմած պահեց, մինչև որ ընկերների ոտնաձայնը լսուեց ու իւր շունը ուրախ ուրախ ներս ընկնելով ոտներով փաթաթուեց: Աւագակները նոր հասկացան, որ առաջներին կանգնողը սովորական մարդ է, իսկոյն վրայ թռան, որ իրանց թրերը դարսած տեղից վերցնեն, բայց առաջին

Թուր վրայ բերողի գլուխը կէս եղաւ. ասորճանակները երկուսն էլ իրանց որսերը ճարեցին: Աղասին դաշոյնը ձեռն առած յարձակուեց ու գոռաց.

— Տղէրք, ձեր արևին մատաղ, Աստուած մեր կողմն է, դուռը կտրեցէք, որ մարդ չը փախչի:

Այս հայերէն բառերի վրայ կարծես տաճարի պատերը լեզու ստացան: Բանից երևաց, որ ներսը պատերի տակ կապտած հայ մարդիկ ու կնանիք կան: Մի լեզու դառած աղաղակում էին.

— Ձեր եկած հողին մատաղ, ճար ունէք, մեզ ազատեցէք, աւազանի եղբայրներ:

Տաս, տասնուհինգ քրդստանցի հայ կապանքներից ազատուելով վեր թռան, քրդերի մնացած թրերը, տէգերը չամփեցին. թշնամիների աստղը թեքուեց. ութը կոտորուել, երկուսն էլ մնացել էին վիրաւոր ընկած. տղէրքը սրանց կապեցին մէկ ձիու բհրի վրայ, որ չըշարժուեն. իրանք ման եկան, ականեցին եկեղեցու բոլոր անկիւնները: Ղարսի կողսից թուրք փաշայի ժողովրդից անթիւ աղջիկ, հարս, տղայ գերի էին բերել. չը ուաններով կապել թափել էին այնտեղ, որ առաւօտը լուսանալուն պէս տանեն Երևան, սարդարին ընծայ տան: Աղասին ամենքի կապանքը իւր ձեռով արձակելուց ետ ասեց, որ միամիտ, հանգիստ լինեն: Քրդերից մնացած իրերը տընդգեց, աչքի անցկացրեց, բացի զէնք ու զրահը,

ձիանոնց զուգսերը, խուրջիներ էլ կային ոսկեղէնով, արծաթեղէնով լաւ լիք: Աղասին սրտում Աստծուն գոհութիւն էր մատուցանում, որ իրան ցանկութիւն ներշնչեց Փամբակը թողնել, որը ոռոսի ձեռի տակ համեմատաբար աւելի ապահով էր, ու գալ այս տառապեալ հայ բազմութիւնը արիւնխում քրդերի ճանկերից ազատել: Ազատուած հայերը անչափ ուրախ էին, չէին իմանում ինչպէս արտայայտեն իրանց երախտագիտութիւնը: Աղասին այդ բանը նկատելով ինքն էր դէպի նրանց վազում, նրանց փարուում, հետները քաղցր խօսում, քաջալերում, որ այսուհետև քրդից, զզլբաշից չը վախենան:

Այս գրոյցի վրայ էր Աղասին, որ ձիաւորի ոտնաձայն ընկաւ ականջով.

— Սրանք անպատճառ սպանուած քրդերի ընկերներն են լինելու, աւարի տեղից են գալիս: Տղէքք, կին երեխայ մի կողմ քաշեցէք, որ չերևան, ձայն էլ չը հանեն: Վիրաւորուած քրդերի բերանը, ձեռն ու ոտը ամուր կապեցէք, թողէք քրդատանցի հայերից մինը մօտները կանգնի, միւս քրդատանցիք շուտ գան կրակի շուրջը շարուեն, որ եկող քրդերը կասկած չանեն:

Այս կարգադրութիւնը անելուց ետ Աղասին իւր քաջ ընկերներով եկեղեցու մուտքի աջ ու ձախ կողմը կտրեց: Ընկերներից ամեն մինը թուրը հանած՝ պատն ի դուս կանգնած սպասելու էր, որ եկող թշնամուն ներս մտնելու ազատ տեղ

տայ: Մի քանի բոպէ չէր անցել, մէկ էլ այն տեսան, որ յօյօ կանչելով քսան ձիւնոր քուրդ ժամի դռանը ձիուց վէր եկան, սանձերը տուին մի երկուսի ձեռ, որ ման ածեն. մնացածները դռնալէ անկարգ իրար ետնից ներս դառան տաճարը. բայց չէին իմանում ո՞վ է, արդեօք՝ մարդ է թէ դէ՞, որ շէմքը կոխելիս իրանց գլուխը կտրում է: Էլ ժամանակ չը գտան վահանով պաշտպանուելու կամ տէպ բարձրացնելու: Կրակի շուրջ նստողներն էլ մի կողմից շամիրներ առած յարձակումն արին մտնողների վրայ, էլ ոչ բերան էին հարցնում, ոչ կողք և ոչ փոր: Կըրկին Աղասին էր, որ մէջ ընկնելով հայերի կատաղութեանը չափ դրեց. սպանածներին դուրս ածել տուեց. որը վիրաւոր էր, կապանքի տակ դնելով մի կողմ քաշեց:

Առաւօտը լուսացաւ: Աղասու աչքը մնաց զարմանքից յառած. տեսածին չէր հաւատում. այնքան խոր չէր կարգացել, որ միտը բերէր՝ թէ այս ի՞նչ քաղաք է, որ այսքան եկեղեցիք, պարիսպներ, աշտարակներ ունի: Շրջեց ման եկաւ բոլոր կողմերը, ամենն էլ պայծառաշէն, ամենն էլ անտէր ու անբնակ:

— Վայ մեր օրին, գոչեց նա ժողովրդի մօտ դառնալիս, մեր ազգը այսպէս քաղաքներ է ունեցել, այսքան փառք ու մեծութիւն. այսօրուան օրը ամենն էլ կորցրել, ամենն էլ չար թշնամու ձեռին աւար է թողել: Այ Ղարսի գաւառի հայ-

եր, թշնամին ձեղ տանից, տեղից հանելով այստեղ է քշել. եկէք վճռենք այստեղ մնալ, ահա մեր պապերից թողած եկեղեցիքը, մեր թաղաւորների բերդին ու գերեզմանները, ամենն էլ անտէր, անպահապան. մնանք ու ազատենք այս սրբութիւնները գողի, աւազակի ոտնահարութիւնից. ջուրն առատ, տըներըն անթիւ, գաշտ ու հանգ ինչքան սիրտներս ուզում է. պատրաստի աղօթատներ. ժամեր դուք ձեր աչքով տեսնում էք, էլ ուրիշ բան չի հարկաւոր, մնացէք այս լուռած քաղաքը կենդանացնենք:

Քրդատանցի հայերը, որոնք օսմանցուի ձեռի տակ ապրելու ու անթիւ հարկեր քաշելու ընտելացել էին, միաբերան պատասխանեցին.

— Աղա Աղասի, քեզ մեր գլխի չափ սիրում պաշտում ենք, դու եզար մեր ազատիչը այս գիշեր: Բայց մեր վիզը կտրես, մեր հոգին հանես, այս ամայի դաշտում կենողը չենք. մեր հողը ուր ծնուել ենք, չենք թողիլ ու այստեղ մնալ:

Աղասին տխրած ասեց.

— Մի ազգ, որ այս աշխարհում իրան չի պահում, ինքը իւր կամքով թշնամու դերի է դառնում, անբախ է որ Աստուած էլ նրան աչքից գցի: Գնացէք, փոյթ չէ, ես իմ ընկերներով այստեղից դուրս եկողը չեմ, եթէ ձեզանից մնացող կը լինի, աչքիս վրայ տեղ ունի: Խլած բաներից, կողոպուտից դուք էլ հաւասար բաժին ունէք, միայն թրերը, դէնքերը կը մնան ինձ ու ընկերներին:

Աղասին իւր խմբի անդամներին մի մի ձեռք քրդի շոր հագցրեց, որ ման գալիս անծանօթ մնան. քսանից աւելի երիտասարդներ միացել էին նրան. ամեն մինը խլուած ձիաներից մի լաւը ստացաւ, հետն էլ զէնք ու զրահ: Մնացած գերիները մի քանի ձիաւորի ուղեկցութեամբ ապահով ճամբայ ընկան դէպի Ղարսի գաւառը, ուր տաճկաց փաշա էր նստում ու կառավարում: Մնացողները մի քիչ հաց կերան ու սկսան պարիսպների տակերը, եկեղեցիների մէջը սկանել. որ չըլինի թէ քուրդ կամ թուրք պահուած լինի: Բնակութեան տեղ որոշելու համար Աղասին ման եկաւ, շէնքերը նայեց ու յարմար գտաւ քարափի մօտի աշտարակը, որ հարաւի կողմն էր. պատուիրեց որ յաքրեն, իստակեն. մի երկու ձիաւոր էլ զրկեց Շորագեալ, որ հաց առնեն բերեն:

Աղասին, որի զարմանալի ըմբռնող հոգու համար ամեն մի քար գիրք էր, ամեն մի ապառաժ մի պատմութիւն էր, ամեն մի բերդ ու քանդուած ժամ, որոնցով սար ու ձոր լիքն էին, մի մի կենդանի վարժապետ էր, Անի քաղաքի մէջ երկար վերեւներքե պտըտելուց ետը բարձրացաւ մի աշտարակ, որ Արփաշային էր նայում: Արևի մայր մտնելու ժամանակն էր, աչքը գցեց գետի արծաթանման, կեռ ու մեռ հոսող ջրին, ընդարձակ դաշտերին, հեռու մշուշապատ հորիզոնին ու վշտահար սրտից այս խօսքերը հանեց.

Վայ այն ազգին, որ աշխարքումս անտէր ա,
Վայ այն երկրին, որ թշնամու գերի ա,
Վայ այն ազգին, որ իւր կեանքը, աշխարքը
Ձի պահպանիլ ու թշնամու ձեռ կը տայ:

Ձեռը ծնօտի տակ դրած, ողջ աշխարհի ցա-
ւերն ու վշտերը սիրտն ամբարած՝ մէկ քանի ըուպէ
լուո նայեց անդնդանման ձորին, ու վերջը թշուառ
գլուխը բարձրացնելով աչքը գցեց կարմրավառ
արեգակին. խոր մորմոքսւեց ու հառաչեց.

Ա՛խ, արեգակ, բարի հրեշտակ, մէր մտի,
Ի՛նչ ես կանգնել, սիրուն աչքդ բաց արել.
Հայի համար որ դուս չըգաս դու իսկի,
Դարդ չի անիլ, վաղուց է աստղը թերուել:

ԺԲ.

Մի օր իրիկնադէմին Աղասին դարձեալ նըս-
տած էր աշտարակի վրայ, տեսաւ որ ձորում
անազին բազմութիւն ոտով, իրանց ապրանքների
հետ, ձի, ոչխար խառը սարից ձորն են թափում:
Նրանց հալածող-ծեծողներն էին քուրդ ու թա-
րաքամա ձիաւորներ՝ թուով մի քանի հարիւր:
Ղարսի դաշտերից այդ անհամար ընտանիքների
քշելով տանում են Երևան, որ սպանեն կամ հաւատ-
ները փոխել տան: Ձիաւորներից իւրաքանչիւրի
դաւաքին տղայի կամ աղջկայ պատկեր է երե-
ւում. անշուշտ այդ էլ վերցրել են իբրև որս:

— Եա Տէր Աստուած, դ՛ու ինձ օգնական,
կանչեց Աղասին ինքն իրան. նստած տեղից գգու-

շութիւնով ձեռով արեց ընկերներին, որ իրանց ցոյց չը տան, չը շարժուեն: Ինքը աշտարակից իջաւ ու կուզիկուզ նրանց մօտ հասաւ առանց թշնամուց նկատուելու: Քուրդ ու թարաքեամա գետի ափին վէր եկան, երեսները լուացան, նամաղ արին: Գլխաւորի հրամանով գերիների մէջ ինչքան որ յոգնած ծերեր, պառաւ կնանիք կային, ամենին ջոկելով առաջ բերին, չոքեցրին. երևի ուղում էին իրիկնահացը վայելելուց ետը նրանց պիւնները կտրեն, թողեն այդտեղ. որովհետև արագ գնալու, վաղ տալու ուժ չունենալով՝ քառանի ընթացքը գանդաղեցնում էին:

Մինչև թուրքերը մի քանի ոչխար կը մորթէին, կը մաշկէին, կրակը չաղ կանէին, մութն ընկաւ, սար ու ձոր բռնեց: Մեր քաջերը թուր ու հրացան պատրաստ ձեռներին չոքեցին, աղօթք արին՝ կարծելով թէ կուռի միջոցին մեռնելու են. իրար վերջին բարով ասին, ձիաները մէկի պահ տալով իրանք զգոյշ առաջ խաղացին: Հինգը մի կողմից գնաց, հինգը միւս կողմից, այն մնացած տաս հոգին այնպէս պէտք է գնային. որ բոլորին մէջ անէին: Աղասին պատուիրեց որ ոչ մի թուրքերէն կամ հայերէն խօսք բերաններից չը հանեն, այլ բրդերէն հարայ տան, հաւար կանչեն:

Հէնց սուփրի ու խորովածի սարքին ժամանակ, երբ ամենն էլ գէնք, բան թողած իրանց որսին էին տանջում, մեր տղերանց հրացանները տրաքեցին ու քսան հոգի թշնամիներից անշունչ

պարկած մնացին: Այս ճոռոցի վրայ ձիանը խըրտ-
նեցին, ընկան մարդկանց վրայ, կոխ տուին.
Թշնամի բազմութեան մէջ անասելի ահ ու շփո-
թութիւն տիրեց. չը գիտէին իրանց վրայ յար-
ձակողը ո՞վ է և ո՞րտեղից է. աւերակ Անիի՝ մի-
ջից այդ իսկի չէին կարծում, ամենալաւ միջոցը
փախչելը գտան ու սկսան աջ ու ձախ փախչել:
Աղասին ընկերների հետ ձորի ճամբէն էր կտրել,
միւս կէսը գերի հայերից շատին իրանց միացրած
բռնել էին ձորի ետևը: Չորած ծերերից որը իւր
ոտն ու ձեռք արձակ տեսաւ, թրի վագելով ա-
ռիւծ դարձաւ: Ղարսեցի հայերը այս ձորերը լաւ
ճանաչում էին, գիտէին մուտը ո՞րն է, ելը ո՞րը.
Թշնամու գլխին այնպէս կարկուտ ածեցին, որ
իսկի չը տեսած: Բանից դուրս եկաւ, որ այդ
ժողովրդին քշողը Նաղի խանն ու Օքիւղ աղէն
են, որոնք ձիաներ ճանկելով մի քանի հոգու հետ
դուրս էին փախել: Կոտորուածը կոտորուած էր,
ինչ որ ողջ էր, մնացել էին ձորի միջումը կանգ-
նած: Սրանց շքապատելով այնքան պաշարած
պահեցին՝ մինչև որ լուսը բացուեց: Անչափ ձիա-
ներից վաթսուկն էին մնացել, էլ թողած զէնքին
ու հագուստին, ձիաներին թիւ չը կար: Աղատ-
ուած Ղարսեցիք սկզբում այնքան շկլուած էին,
որ չէին հարցնում, թէ ո՞վ է իրանց ազատարարը:
Աղասու մարդիկ ձիանը բերդից ներքև էին բե-
րում. վախակալած ժողովուրդը կարծեց թէ թըշ-
նամի է եկողը, կրկին իրար գլխով դիպաւ: Ա-

զասին շտապով եկաւ դէմները ու սիրտները հանգստացրեց: Նոր իմացան գերուածները, որ այդ պարթև հասակով ոքմինն է իրանց ազատողը. աչքները մնաց նրա ազնիւ շարժուածքի վրայ, սկսան նրանով փարուել, օրհնել, արևշատութիւն խնդրել: Նրանց փազաքշանքին վերջ չէր լինիլ, եթէ Ադասին ինքը կարճ չը կտրէր: Ընկերներից մէկը եկաւ իմացրեց, որ Հասան խանը զօրքով Ղարսի կողմերից ետ է դառնում՝ իսկոյն մի երկու ձիաւոր Գիւմրի ուղարկեց, միւս ընկերներին պատուիրեց, որ առանց ժամանակ կորցնելու տանեն ընտանիքները բերդում տեղաւորեն կամ ձորում ամուր տեղ պահեն. սպրանքներն ու ոչխարը դուրս քշեն տանին Շորագեալի հանդր: Գերի բռնած քրդերին ու թուրքերին ղինաթափ արած կապեցին ու թափեցին բերդի մի մասի մէջ: Ազատած ժողովրդի մէջ ինչքան տրդամարդ կար, ամենին թուր ու հրացան տուեց, գլխին հաւաքած սարն ու դուս բարձրացաւ:

Արեգակը երկնքի մէջտեղը գրկաչափ թեքուել էր, որ բերդի մէջ եղողները փոշի նկատեցին: Փոշին քիչ քիչ բարձրացաւ ու ամալի պէս Անու ողջ դաշտը բռնեց: Այդ բանը ձորից նոյնպէս տեսել էին, սպասում էին, առանց ձայն ծպտուն հանելու: Թշնամին անտեղեակ գալիս էր խառն ու խուռն. հետը թնդանօթ չուներ, դարդակ ձիաւորներն էին առաջ ընկել, որ շուտ Երևան հասնելով աչքալոյս տան, թէ Ղարսն ա-

ուան, քանդեցին ու շրջակայ բոլոր գիւղերը բռնեցրած բերում են: Փոշու ամպի հետ Հասան խանը բաղաք մտաւ, ձիուց վէր գալով վրան խրփել տուեց: Ամենն էլ ճամբայ գալուց յոգնած շարդուած էին. քսանը մէկտեղ, հարիւրը միւս տեղ եափնջիները փռեցին, նամազ անել սկսան: Առաջին չոքելում ուզեցին մեր տղէրքը յարձակում անել, կոտորածն սկսել, բայց Աղասին իբրև աւելի փորձուած՝ մատով նշան արեց, որ տեղներէից չը շարժուեն: Պարսիկների մէջ էր մեծացել, գիտէր որ մինչև նամազը կէս չըլինի, ժամանակ չի: Տղէրքը համբերեցին՝ մինչև նրանք մէկ էլ ձեռները ականջներին դրին, չոքեցին, գլխները գետնին կպցրին՝ յանկարծ բերդից հրացանները ճռուացին, ճռճուացին: Սար ու ձոր թընդաց, գրրմփաց. ձիանը թոկ ու սանձակոթ կրտրելով հուշտ եղան, բաշն ու աքին ցից, սինգսինգ փախան: Նախապաշարուած պարսիկները այս պատահմունքը հրաշքի ու քաջքի տեղ ընդունելով սարսափեցին ու գլխաբաց, բոբիկ ընկան ձորն ի վէր, քարէքար ընկան: Երկու հազարից աւելի հափընջի, թուր-հրացան թողին գետնի վրայ: Հայ տղէրքը ձոր ու քարափ բռնած ունէին. այնքան հրացանը չէին բանացնում, որբան թուրն ու դաշոյնը: Հասան խանի օրհասը լաւ եկել էր, տեղն էր նրան շնչահան անելը. բայց գործանք, Երևանի կողմից երկու ձիաւոր լոյս ընկան, ներքև իջան, գլխաբաց խանին ձիու

վրայ դնելով փախցրին. ոտաւոր հայերը վազեցին, չը կարացին ետնից հասնել: Շատերը սրից մեռան, մի մասը քարափի գլխից թափուեցին, որն էլ քարի, մացառի տակ թագ կացան: Մեռած մարմինները ձորը շարքտեցին, աւարը կողոպուտը բաժանեցին իրանց մէջ: Օրը դեռ չէր մթնել, Աղասին ամեն տեղ պահապան դրեց, ժողովրդին կանչեց, նստացրեց. միտեղ իրիկնահաց կերան ու վերջը սկսեց հարցնել, թէ ի՞նչ է նրանց միտքը, ո՞ւր են ուզում գնալ: Աղասուցանկութիւնն էր նրանց համողել, որ մնան այդտեղ, աւերակ դառած քաղաքը շէնացնեն: Սրանք նոյնպէս պատճառներ բերելով չուզեցին մնալ: Աղասին շատ վշտացաւ, թէ ինչո՞ւ բոլորը հրաժարուում են Անիում բնակուել: Գլխաւոր պատճառն այն էին բերում, թէ Յովհան Երզնկացին անիծել է:

Այս մտատանջութեան մէջն էր, երբ աչքը վերև գցեց ու բոլոր դաշտը բազմութիւնով լիք տեսաւ: Հասան խանի ձեռով քոչացրած հայ ժողովուրդն էր այդ, որին խուկած Երևան էին տանում: Աղասին երկու ոտով վեր թռաւ, ձայն տուեց իւր ձիաւորներին, երկու հարիւր հոգի քամակը գցած հասաւ դաշտը, ուր բազմութիւնը դեռ նոր վէր եկած, քոչ քոչի վրայ թափուել էին: Ժողովրդին քշելու հոգսը խանը յանձնել էր մի քանի հարիւր զինուորի. սրանք կարծեցին թէ Աղասին և ընկերները ուռններ են, սրտապատառ

եղած թողին ամեն ինչ, թնդանօթ ու այլ հրագէն և թափուեցին ձորը: Այդ ցաք ու ցրիւ եղածներէց հազիւ մի քանի հոգի ձեռ ընկան: Գիշերը խաղաղ անցկացրին. առաւօտը լուսացաւ, գերի ու ազատիչ իրար երես պարզ տեսան: Աղասին այն ժողովրդին ևս յորդորեց, շատ խնդրեց որ մնան իւր հետ, Անի քաղաքը շէն գցեն, իրանց պապերի հոգիները մխիթարեն: Նախապաշարուած բազմութիւնը ոչ մի կերպ չուզեց անիծուած տեղը մնալ. ուշք ու միտքը իւր հող ու ջրի վրայ էր: Այնքան դովուացին, թեր ու դէմ առարկութիւններ արին, որ Ղարսի փաշէն զօրքով եկաւ իւր ժողովրդի ետնից: Տեղեկանալով Ազասու քաջութեանը՝ մեծ շնորհակալութիւն արեց նրան ու խնդրեց որ իւր հետ Ղարս գնայ՝ զօրքի գլուպաւոր լինելու համար: Աղասին չուզեց, աւելի լաւ համարեց իւր ընկերներով մնալ Անի քաղաքում ու Շորագեալի կողմերը պտըտել, պարսիկներին նեղը գցել:

ԺԳ.

Հասան խանը ճիշտ է սարդարի փոքր եղբայրն էր, բայց անգթութեան մէջ նրանից շատ առաջ էր. մինչև 1825 թ. հազար անմեղ գլուխ կերել, անթիւ ընտանիքներ կործանել, քաղաք ու գիւղ աւերել, Ղարս ու Բայազէթ դաւառները հինգ վեց անգամ ոտի տակ էր տուել: Նրա մտադրութիւնն էր աշխարհը զարհազարը գցել. Նաղի խա-

նին հրամայեց որ իւր զարափափախ ձիաւորները վերցնի, զնայ Ղաղախ գաւառի բերանը բռնիքըդերի Օքիւղ աղին էլ պատուիրեց, որ իւր մարդկանցով զնայ Ղարսի սահմանը պահի. իսկ ինքը իւր զօրքով մտաւ Աբարան, որ յաջող դէպք գտնելուն պէս խփի Փամփակի վրով՝ ռուսի սահմանն անցկենայ ու այնտեղի ժողովրդին իւր ձեռի տակ գցի: Ինչ որ բերդեր կային, ամբացրել էին, Երևանում, Սարգարապատում բաւական զօրք ու պատրաստութիւն թողնելով մնացածը հետները վերցրին:

Այս միջոցին Երևան մտնողը հէնց կիմանար, թէ ջրեհեղեղը նոր է եկել, աշխարքս քանդել: Աբարան, ուր արիւնկեր Հասան խանի մարդիկն էին գայլերի պէս պտտում, դառել էր սպանդանոց. օր չէր անցկենում, որ սարից, դաշտից մարդ չը բռնեն ու խանի առաջ չը բերեն: Առանց ազամորդի սպանելու նրա օրը օր չէր մէկի աչքերն էր հանել տալիս, միւսի քիթ ու պոռնկը կտրում, երրորդի ոտն ու ձեռը պոկել տալիս ու վիրաւոր մասը դադած իւղի մէջ դրնում, որ իբր արիւնը դադարի:

Նաղի խանի ու Օքիւղ աղի ծառաները ճամբէքը կտրելով ամենին կողոպտում էին, ա՛յն հայերի տներն էին աւերում, որոնց հասցը երկար տարիներ վայելել էին: Այս բոլորը անում էին գողիգող, այնպէս դգոյշ էին բռնում, որ կապուտ կողոպուտի ձայնը ռուսի հողում չըլսուէր: Սար-

դարը Աբարան ամառանոց գալիս Փամփակի սա-
լարգամիրդին, այսինքն ոուս մեծաւորին ընծա-
ներ էր ղրկում, աղուէսի լեղու բանեցնելով հա-
ւատացնում, որ ինքը ոուսի ամենամեծ բարե-
կամըն է: Այդ էր պատճառը, որ Երևանի կողմը
պատահած անզթութիւնների մասին եթէ գրով
տեղեկացնում էին, Ղարաքիլիսի կողմի ժողո-
վուրդը դարմանում ծիծաղում էր: Իսկ Փամփա-
կի հայերը պարսկի խորամանկութիւնը լաւ իմա-
նալով՝ ամեն տեղ ընդդիմադրութեան պատրաս-
տութիւն էին տեսել: Պարնի գիւղը, Գիւմրին բեր-
դեր ունէին. ժողովուրդը պատերը ամրացրել ու
ներսը պատսպարուել էր: Խլղարաքիլիսէն բերդ
չունենալով, ինչ որ սայլ ու գութան կար գոներին,
հաւաքել էին, իրար վրայ կիտել, ունեցած չու-
նեցածը այնտեղ ամրացրել, ուրիշ գիւղերի ժո-
ղովուրդ էլ իրանց մէջ առել: Ինչ որ հնուց մը-
նացած թուր ու հրացան կար, ամենն էլ սրբել
սարքն էին դցել, որ պէտք ածեն: Գիշեր ցերեկ
ղինավառ պահպանութիւն էին անում իրանց
ապրանքներին ու ընտանիքներին:

ԺԴ.

Այս միջոցներին էր, երբ Հասան խանը ա-
րեւմուտքից եկաւ, Աբաս միրզէն-Ֆաթալի շահի
աղէն արեւելքից յանկարծ յարձակում արին ու
ոտ գրին ոուսի սահմանի վրայ: Մեր կողմը ա-
մենեկն լուր չունէին. մինչև ոուսները զօրք կը

ժողովէին, որ նրանց դիմադրեն, զղլլւաշը կարող էր ողջ Վրաստանը ոտի տակ տալ, եթէ հայերը նրա ճամբէն ամեն տեղ չը կտրէին: Կեանքը անապահով էր թուրքերի ձեռից, մանաւանդ սարերում, եայլադներում ուղում էին իրանց գաղանութիւնը բանացնել, բայց Փամբակի, Լոռու, Շամշադնի, Բայազէթի հայերը ընտիր նախնիների տղամարդութեան հոգին միտ բերելով, պատահած տեղն էլ չէին խնայում թըշնամուն: Այդ էր պատճառը, որ թուրքերը այդ ձորերով անցկենալիս այնքան լեռ քարափից, գետի կատաղութիւնից չէին վախենում, որքան քարերի տակից վզոզ գնդակներից: Դսեղեցի Յովակիմը, Լոռու ձորերի Աստուածը, հերիք էր, որ մէկ քարի ետեից ձայն տար, հարիւր թուրքի լեղին ջուր կը կտրէր. ութ եղբայր ունէր, մէկը քան միւսը աժգահայ. բազմաթիւ քաջ տղէրք քամակը գցած վիշապի պէս ձորերում ու սարերում պըտըտում էր:

Ու՞մ մտքից կերթայ այն հսկայ կերպարանքը, այն գեղեցիկ պատկերը, այն անօրինակ քաջութիւնն ու սիրտը, որ շուլաւէրցի Սոսի աղէն ու Մելիք Օհանջանն ունէին: Երբ լուր հասաւ թէ պարսիկները յարձակուել, իրանց գիւղից քըսան հինգ վերստ հեռու, գերմանական գիւզը կողոպտել են, իսկոյն քառասուն կտրիճ տղէրք քամակները գցած հրեղէն վիշապի պէս ընկան Քաշվէթի ու Բոյնիսի սարերը, որ թշնամու ա-

ուաջը կտրեն: Այն ժամին հասան, երբ քիւրդ Օքիւզ ազէն գերմանական գիւղն տակն ու վրայ արել, գերիների կէսը կոտորել, կէսն առաջն արել տանում է: Այս մէկ բուռ հայերը արինն աչքները կոխած՝ ընկան անթիւ բազմութեան ետնից: Քուրդ ու դարափափախ գերիները տուին մի քանի մարդի ձեռ ու իրանք շուտ ետ դառան: Այս տեսնելիս վրացի Մովրովը իւր մարդիկն առաւ, փախաւ, որ գլուխն ազատի. մնացին քաջ Սօսին ու իւր ընկերը. քարի տակ ւմրանալով իրար ձայն տուին.

—Վախկոտութիւնն ու թուլութիւնը տղամարդի համար ամօթ է, քաջութեամբ մեռնենք, որ մեր որդիքն էլ իմանան, թէ մենք էլ սիրտ ենք ունեցել, մեր երկրի պատիւը յաշտպանել; մեր աշխարհի սիրով մեռել: Այս անմաքուր արիւնը էլ ինչո՞ւ համար է, որ այսպէս օրը չենք թափել:

Ծանօթ թուրքերը ձայն տուին.

—Ա՛յ Սօսի աղա, մենք քու աղ ու հացը շատ ենք կերել, մեր աչքը կը բռնի, թէ քեզ վրայ թուր բարձրացնենք. քեզ ողջ առողջ ձամբու կը գնենք, արի մի անիլ, գլուխդ մահու մի տալ, ափսոս ես:

Քաջ Սօսին կասկած տանելով՝ չը լինի թէ իրանց բռնեն նենգութիւնով ու գերի տանեն, ուշ չըզարձրեց թուրքերի յորդորին, հրացանը երեսը կալաւ ու նշանի բռնեց Օքիւզ աղի տղին: Հրա-

ցանը տրաքեց թէ չէ, որսը ձիու շընքով կա-
թեց: Թշնամին կատաղեց ու սկսեց յարձակուել
այն քարի վրայ, որի տակ թագնուած էին կըտ-
րիճները: Թշնամու գէմ հրացանները բանացնելով
տաս, տասնուհինգ մարդ սպանեցին՝ մինչև վա-
նօղները հատաւ. ապա թուրները հանելով ընկան
առիւծի պէս գազանների մէջ: Մինչև շունչ փո-
չելը, մէկ տաս թուրք ու քուրդ էլ թրի կերա-
կուր արին ու վերջը իրանք Աստծուն մատաղ
գնացին:

ԺԵ.

Գնանք կրկին մեր սիրելի Աղասու մօտ:

Մենք նրան թողինք Անի քաղաքում. սովոր-
աբար ընկերների հետ դուրս էր գալիս, սար ու
ձոր չափչփում, որ պարսիկների պատահի ու
յարձակուելով արիւնները ծծի: Իրան շատ սառ-
նասիրտ էր պահում, ընկերների մօտ ամենևին
վաթանի, ծնողների անունը չէր յիշում. նրա բե-
րանի մշտական խօսքն էր՝ վրէժխնդրութիւն պար-
սիկներից:

Մի օր շրջելիս մենակ էր ընկել. հեռուում
նկատեց Մասիսի պատկերը, իսկոյն սիրտը փըլ-
խուեց. էլ չը կարաց կանգնած գիմանալ, նստեց
մէկ թփի տակ ու սկսեց այս խաղն ասել.

Սար ու ձոր ընկած մէկ չոր թփի տակի
Գեանին նայելով մնացել եմ նստած.

Չեռս ծոցումս, գլուխս մէկ լեռ քարի,
Տուած լալիս եմ օրս խաւարած:
Սմայերն առաջիս, սարերն ետևիս,
Քեզ մտիկ տալով, այ իմ քաղցր Մասիս.
Ալի արցունքով էրուած խորոված
Երեսիդ նայեմ, մնամ քարացած:
Ծնողք, ազգականք հեռու ինձանից
Լուսնին նայելով ձեր սէրն յիշելով.
Եարաբ երբ կըլինի, որ ես ձեզանից
Իմ կարօտս առնեմ ձեզ ջան ասելով:
Նազըն, իմ Նազըն, աննման Նազըն,
Սիրտս խորովի անունդ յիշելով,
Նազըն, իմ Նազըն, հրաշալի Նազըն
Աղասին քեզ տայ իւր վերջին բարով:
Սարերի գոշին, ձորերի միջին
Վայ գլխին տալով քու խեղճ Աղասին.
Երեսիցդ զրկուած, քո սիրով մաշուած
Տատրակի նման փշի վրայ նստած:
Այս խաղն ասելուց ետ նղղել էր Աղասին
ու տեղնուտեղը քնել: Ընկերները ման գալով
եկան գտան. նրա կողքին այնքան սպասեցին մինչև
քնից վեր կացաւ, ետոյ աւան հետները գնացին
իրանց օթևանը:

ԺԶ.

Այս միջոցին էր, որ Խղարաքիլիսէն ոտի
կանգնել, չէր ուղում պարսկին գլուխ թեքի.
միտքն այն էր, որ քրիստոնեայ թագաւորի ձեռի

տակ մտնի: Հասան խանը այս լուրն առնելուն ինչպէս կափաղի գազան դուրս պրծաւ, որ ողջ գիւղը բրդի, կտոր կտոր անի: Եկող զօրքից Շորագեալի երեսը մթնեց, ծուխն ու մուխը ամեն կողմ բռնեց. հայերի տաւարը քշեցին տարան, գիւղը կրակեցին. ամեն կողմ դժողք էր ու տարտարոս: Անթիւ անգամ պարսից սևագունդ զօրքը գու անելով յարձակուեց սանգարի վրայ, բայց ներսում պատասպարուած հայերը սիրտ սրտի, քամակ քամակի տուած իրար ձայն էին տալիս.

— Մեռնենք այսօր ու մեր ընտիր պապերի փառքին հասնենք: Միք վախիլ, ընկերներ, միացէք, թող մէկ սուր փրթի ու մէկ հող մեզ թաղի. կռուենք մինչև վերջին շունչը, նամարդ է ետ կենողը:

Այս սիրուն միաբանութիւնն էր պատճառը, որ պարսիկները ամեն անգամ յարձակուելիս հարիւրներով կոտորուում էին, իրանք իրանց դիակները վրայով փախչում: Շունչ էին առնում, կրկին վրայ թափուում, բայց կրկին մի բուռ միաբան հայ ժողովրդի հրացանների համն առնում, կրկին ամօթով ետ փախչում: Ոչ Նաղի խանն էր կարողանում շնորք ցոյց տալ. ոչ Օքիւզ աղէն, ոչ Սվանդուլի խանը. հէնց որ մօտենում էին, տան դռներից, սայլի արանքներից հրացանները ճռճռում էին: Հասան խանը Երեւանցի Սահակ աղին ղրկեց, որ գնայ ապստամբ գիւղացոց յորդորի, գան իրան հնազանդեն, ուստից ձեռ քա-

շեն, թէ չէ վերջը կը փոշմանեն: Սահակ աղէն հրամանից գուրս գալ չէր կարող. հայ զօրաբա-
ժինը ետև գցած մօտեցաւ սանգարին, որ խրատե-
լով ժողովրդին համոզի, խելօք կենան. բայց ի՞նչ
Նկատեց—անթիւ հրացանների բերանները ցըցուե-
ցին նրա դէմ.

—Գնա, հեռացիր, Սահակ աղա, գոռացին
միաբերան, շնորհակալ եղիր երեսիդ մեռոնին,
որ թողում ենք շունչդ վրէժ ետ դառնաս: Մեր
թշնամուն մենք լաւ ենք ճանաչում, թող նա
առաջ գայ, քու ի՞նչ պործն է, որ խառնւում ես:

Այս հակառակութիւնը որ Հասան խանը լսեց,
հրաման արեց զօրքին յարձակուել. ոչ թրի մտիկ
անել, ոչ հրացանի. վճռեց կամ այդ օրը մեռնել
կամ Խլղարաքիլիսէն տակն ու վրայ անել: Ինքը
թուր հանած ուզում էր վազի, Օքիւզ աղէն,
Նաղի խանը խնդրեցին, պաղատեցին. որ ինքը
վրանում նստի, կամ սարիցը մտիկ անի, թէ ի՞նչ
հրաշք են պործելու իւր ծառաները: Նրանց խն-
դիրն ընդունեց, բայց մաղձոտ ունքերով կար-
գադրեց հետևեալը.

—Ինչ որ հայ ձիաւոր ու զինուոր կան, ա-
ռաջ գցեցէք, դուք ետնից գնացէք, թող առաջ
նրանք կոտորուեն: Մի քանի ձիաւորի հետ բար-
ձրացաւ լեառը, գիտակը ձեռն առաւ, մէկ քարի
վրայ պըպըզեց ու ձեռով նշաններ, հրամաններ
տուեց: Օքիւզ աղէն իւր քրդերով, Նաղի խանը
դարափափախներով, Սվանդուլի խանը իւր զին-

Տների մէջ լացի ծով էր դարձել, մէկը դուռն էր փակել, որ կրակում այրուի, միւսը աչքը խփել, որ ցաւ չը տեսնի:

Այս միջոցին սարի գլխին ամպ էր որ տրաքեց, թէ երկինքը հրաշքով բացուելով ծոցից հսկաներ հանեց,—մէկ էլ այն երևաց, որ քաջ Աղասին քսան ձիաւորով վերևից թռած, քրդի շորերով սարին վրայ պրծաւ: Գազան Հասան խանը նրանց քուրդ կարծելով, հէնց որ մօտեցան՝ քարերով ընկաւ, պարզ տեսնում էր թէ Ջաւար խանի ու թուրք բէկերի գլխները իրար ետնից ինչպէս են թռչում: Գիւմրու գաշտից նրա ականջն ընկաւ ոռուսի փողի ու թմբուկի ձայնը. ահա զինուորների շարքերը իրանց կապիտանի հետ արծուի պէս վրայ հասան ու իւր զօրքին մէջ առան: Թնդանօթը մէկ կողմից, թուրը միւս, մինը առաջից, միւսը ետևից հնձեցին. արիւնը գետի պէս հոսում էր: Հազար աչք ու գեց, որ Աղասուն տեսնի, հիանայ նրա պատկերով, շնորհակալութիւն անի, բայց քաջը յանկարծ անյայտացաւ, առաջներից բոլորովին կորաւ:

Ժէ.

Նա Հասան խանի հետուսն էր, որ այսօր աւելի իւր ձիու քան թէ իւր քաջութեան շնորքով գլուխը պրծացրած փախչում էր: Բայց երբ յանկարծ աչքը բարձրացրեց ու Աղասուն ձիու ականջը մտած՝ ետնից քշելիս տեսաւ, ոտն ու

ձեռը թուլացան, ուղղում էր ձին բաց թողնի ու քարափից իրան Արփաշայի ձորը գցի կամ իւր թուրը իւր սիրարը խրի, որ չասեն թէ Հասան խանին մէկ հասարակ հայ սպանեց: Այսպէս կեանք ու մահի հետ կուռում էր. վերջին ջանքն այն էր, որ վզից հրացանը հանի, իրան հալածողին սպանի. արիասիրտ Աղասին էլ միջոց չը տուեց, ետնից հասաւ, թուրը կրծքին գէմ արեց.

— Վեր գցիր ձեռիդ հրացանը, թէ չէ այս րոպէիս մէջիցդ կէս եմ անում: Էլ ձեռիցս չես ազատուիլ, հայակեր շուն: Մի վախիլ, քեզ այստեղ չեմ սատկացնելու: Իմ թուրն ամսոս է, որ քեզ պէս թշուառ ճիճուին սպանի: Քեզ այն հայերին եմ տալու, որոնց որգիքը դու կոտորել, տները քանդել, աչքերը կուրացրել ես: Անթիւ գլխներ ես կտրել, Ղարս, Բայազէթ աւերել, ամսոս չէ, որ քաջ գլուխդ քարի տակ մնայ: Դու մեր անտէր հայերին քու աղօթարանի կողմը շատ ես գարծրել ու շինքը կտրել, հիմի ինքդ դարձիր գէպի մեր աղօթարանը, երեսիդ խաչ հանիր: Զոքիր, խան, տէրտէր չեմ, բայց գետը մօտիկ է, ջուրը կըքաշեմ քեզ, Հասան անունդ կը դնեմ Օհան: Շուտ չոքիր, թէ չէ տեսնում եմ այս թուրը, գլուխդ սոխի պէս կը թոցնեմ:

Քուրդ, օսմանցի ասէր այս խօսքերը, այնքան ցաւ չէր, բայց այսպէս թուք ու մուր մի հայից ստանայ, որին մինչև այդ օրը խոտ սւ աղբ էր համարել: Աչքերը արիւնը կոխեց, մեռած հո-

զին ետ եկաւ, ատամները զրճտացրեց, աչքերը կայծակին տալով տեղից վեր թռաւ ու կատաղածի պէս դաշոյնը հանեց, վրայ պրծաւ.

— Հայի շճն, դձու էիր մնացել, որ Հասան խանի վրայ ոտ բարձրացնես. այդ ձեւ տեղ ես դնում նրան: Այ հողը գլխիդ, Հասան խան, այս ի՞նչեր ես լսում. հաղար հաղար մարդի փոր վէր ածես ու վերջը դաս մէկ հայի կտորի առաջ այսպէս կուչ գան:

Այս ասեց ու կատաղութիւնով դաշոյնը Աղասու վրայ այնպէս ուժով շարտեց, որ եթէ ձին չէր խրտնել ու Աղասին պլուխը կռացրել, սուրը ցրցուելու էր սրտի մէջը: Աղասին այսպէս բան իսկի մտքով չէր անցկացրել: Զայրացած գոռաց.

— Արիւնկեր գազան, այգպէս հօ չեն խփիլ կամ գողի պէս վրայ պրծնիլ. քեզ պէս գազանին գտզանով պէտք է պատժել. դեռ առաջ ձիուս շնորքը ճաշակիր, ետոյ կը տեսնես թէ ի՞նչ թուր է վրէժ խաղում:

Այս ասելով ձիուն մտրակ քաշեց: Կատաղած ձին փրփրած ըերանով ծառս եղաւ ու թռաւ: Խանի լեղին ջուր կտրեց. բաղդը բանեց նրանով, որ ձին վրովը թռաւ, ինքը մնաց մէջտեղը անփնաս: Մինչև Աղասին ձիու սանձը կը քաշէր, որ ետ դառնար, Հասան խանը հոգի առաւ, ատրըճանակը հանեց: Ձիու ճակատը ետ գարձնելն ու ատրճանակի տրաքելը մէկ եղաւ: Միբուն կենդանու երկու քթածակերից արիւնը պրծաւ, ա-

ուաջի ոտների վրայ չոքեց ու դետնին կպաւ։ Աղասու աչքերը պէծպէծին արին, արիւնը սըրտումը թան դառաւ։ Մինչև ոտը ասպանդակից կը հանէր, մինչև ձեռը թրին կը տանէր կամ ձիու տակից կը բարձրանար, Հասան խանը շտապեց, երկար կեռ թուրը շողացրեց Աղասու երեսըն ի վեր։ Աղասու մէկ ոտը դեռ ասպանդակումն էր, ձախ ձեռը իւր թրին հասցնելով թըշնամու դէմը բռնեց, աջ ձեռը տարաւ խանի գլխով պատ տուեց, միրուքի մազի տեղ ծնօտը ձանկն ընկաւ. բուժ մատը բկի տակին պահած, ծամելիքները այնպէս սեղմեց, որ կէնդ ու մէնդ հին ատամները ճռճռացին, փշուր փշուր եղան։ Գլուխը հաւի կատարի պէս պտտելով այնպէս ոլորեց, որ, ահարկու խանի գլուխը մնաց Աղասու մէկ ոտի տակին, փորը միւս։ Գրպանից թաշկիւնակը հանեց, համ սկսեց աջ ձեռով վէրքը կապել, համ էլ հաւատի քարոզ կարդալ։

—Հայի արիւնի ծարաւ էիր, անհոգի խան, գէ կշտացիր։ Այս ասելով կուռը այնպէս էր պահում, որ արիւնը պարկած խանի աչքերին ու բերանին թափուի։—Մինչև հայ չըղառնաս, մինչև երեսիդ խաչ չը հանես, չես պրծնիլ իմ ձեռից։ Ես այսօր քո Լուսաւորիչն եմ գառնալու։

Վէրքը կապելուց ետ ձեռը շարժեց, որ արիւնը կրկին իւր տեղը գնայ. հէնց այն է, ուզում էր խանի ձեռն ու ոտը կապել ու այնպէս նրան հաւատի բերել, մէկ էլ տեսաւ, ընկերները

այս ու այն կողմից թուածի նման դալիս են ու դեռ կուշտը չը հասած ձայն տուին.

— Աղասի ջան, գլխիդ ճարը տես, քեզ ման գալով հողիններս թուաւ: Ո՞ւր ես մնացել, անիրաւ Հասան խանը նոր զօրքի գլուխ է անցել, դալիս է Խլղարաքիլիսէն նորից պաշարի ու անհնազանդ բնակիչներին կոտորի: Բորչալուի թուրքերը ոռու կապիտանին գլխից հանեցին. նրանց հօսքին լըսեց ու գնաց Գիւմրու բերդը պաշտպանելու:

Աղասին հպարտ ժպիտով պատասխանեց.

— Ի՞նչ Հասան խանից էք խօսում, միամիտներ, աշխարհում հօ տաս Հասան խան չըկայ, մի հատիկ է, այն էլ հորէս ոտիս տակին տնքում է:

Այս լսելիս ամենի աչքերն էլ արիւնը բռնեց, դուրս հանեցին իրանց թրերը, որ վրայ վազեն արիւնարբուին կտոր կտոր անեն: Մաչապաշտ Աղասին առաջները կտրեց.

— Ո՛վ իմ գլուխը սիրում է, թող թուրը տեղը դնի. մեծ տգամարդութիւն չի դաշտում մի ոււ մորթելը:

Ընկերները գազադած դէմքով վրայ բերին.

— Տօ, խփիր, գլուխը ճընչխիր. օձին գուրգուրել պէտք է, գրա շունչը սատանէն տանի, դրա գլխին քար ընկնի: Մեր ազգի տունը քանդողին ինչո՞ւ մի բոպէ ժամանակ պտի տալ, որ շունչ քաշի:

Աղասին չը կոտորուեց, դարձեալ թախանձեց ընկերներին.

— Ինձ սպանեցէք, խնդրում եմ՝ սրան ձեռ միք տալ, թողէք սրա մահը մի քանի մարդիկ էլ տեսնեն, որ սրտները հովանայ:

Այս խօսքի մէջն էին, որ բազմաթիւ ձիա-
ւորների տուտը նրանց վրայ բացուեց: Ընկերնե-
րը յարձակուեցին, ոչ անօրէնի շունչը կտրաց-
նեն, անփորձ Աղասին նրանց դէն արեց, կապ-
կապած խանին քաշ տուեց մի քարափի գլուխ,
ոչխարի պէս առաջը վէր զրեց, ընկերներին հը-
րաման տուեց, որ ձիանը ձորը տանեն, հրացան-
ները պատրաստ ձորաբերանում սպասեն: Ինքը
մի քանի ոտ խանիցը հեռու կանգնած, կուրծքը
քարափին դէմ տուած այնքան մնաց, որ ձիա-
ւորների ծայրը մէկ հրացանի տարածութիւն ե-
կաւ մօտեցաւ: Աղասին բերանը րաց արեց.

— Խան, հրաման արա, որ Խլղարաքիլիսէն
ազատեն, կեանքդ էլ ազատ է, թէ չէ հաւի պէս
կը մորթեմ: Մարդ զրկիր, որ զօրքը ետ դառ-
նայ, թէ չէ քարափից վէր կը պցեմ, հազար կը-
տոր կըլինես, կոիւ ունես, թշնամուզ հետ արա,
խեղձ հայերը քեզ ինչ են արել.

Խանի ցանկութիւնն էր, որ մի հնարով ա-
զատուի. հազար պարսիկ կամ թուրք սպանէին,
նրա ինչ փոյթն էր: Ջանը թանկ էր, իսկոյն
հրամայեց, որ մի քանի ձիաւոր հանեն, զօրքը
ետ քաշել ասն, մինչև ինքն էլ պայ:

Այդ ձիաւորները դեռ կիսաճամբին էին, որ
Աղասու սիրտը գնաց. կանդնած տեղից ճլորեց,

վէր ընկաւ: Վէրքը կապելը չէր իմացել, կրտուած տեղը մնացել էր թոյլ, արիւնը թևերով գնացել, մարմինը բռնել էր: Զրատար ընկերները նրա բերանից դուրս եկած «ախի» վրայ իմացան, որ դուռիսը փորձանք է եկել: Շտապ վրայ հասան ու գտան քամակի վրայ ընկած, մղկըտալէ ձայն ձուռն հանեցին: Ձայնն ընկաւ ձիաւորների ականջը, լացի վրայ իսկոյն ետ դառան: Նրանք դեռ չը մօտեցած Աղասին ուշքի եկաւ, աչքը բաց արեց ու թառանջ քաշելով նշան արեց, որ ձորը թափուեն: Ընկերները հասկացան միտքը, ուսներին դրին նրան, ու իրանց թանկագին բեռով ներքև շտապեցին: Մտան Անի քաղաքի աշտարակը: Հինգը Աղասուն խտտած գետնի տակի ճամբով գետի ափը հանեցին. հինգը թաղուն այս կողմից, միւս հինգը այն կողմից անցկացան, որ սարից ձորից ձայն տան, հարայ հրոց գցեն. վերջին հինգը աշտարակի ծակերից քսանից աւել մարդ սպանեցին:

ԺԸ.

Մէկ օր Աղասին տխուր նստած էր քարի վրայ ու անչափ կարօտ սիրտն առած մտածում էր, յանկարծ մի ծեր մարդ մօտեցաւ նրան: Աղասին մտամոլոր նայեց. չըճանաչեց իսկոյն թէ ո՞վ է, վեր կացաւ տեղից, որ սիրտն ու հոգին այրող ցաւերը նրան աշկարա չանի: Ծերունին վրայ ընկաւ նրան դրկեց. «Աղասի ջան» ասելով

վիրաւոր սրտով մնաց նրա կրծքին կպած: Աղասին ուշքի գալով նոր ճանաչեց թէ ով է, ինքն էլ «Աւետիք ամի ջան» կանչելով, հօրեղբօր երեսը արտասուքով ողողեց ու համբուրելով կարօտն առաւ:

Աւետիքը երկու հարցուբարով էր բերել, որ սիրելի կորածին դստի, իրան տայ: Մէկ թուղթը մօր կողմից էր, միւսը նշանածի: Մօր թղթի խօսքերը կարճառօտ այս է.

«Աղասի ջան, Աղասի. գլխովդ ման տամ, Աղասի: Ինչի՞ չեմ այս ընկալիս կրակ դառնում, ինձ այրում. ինչի՞ լեզուս չի չորանում, աչքս խաւարում. ինչի՞ չեմ փոշի դառնում, որ քամու բերան ընկնելով, սարէսար, քարէքար թռչելով գամ ոտիդ տակին ցրուեմ, որ ման դալիս իմ երեսը կոխես. որտեղ նստես, իմ աչքը հանես. որտեղ քուն մտնես, ինձ վրայ գլուխդ դնես: Մայրը կեանքիդ մեռնի, իմ թաղաւոր, իմ տղայ Աղասի:

Տնկած ծառերդ փուշ են դառել ինձ սպանում, պահած ծաղիկներդ կրակ են դառել ինձ այրում, խորովում. ման եկած տեղերդ աչքիս լսումը տէղի պէս ցցւում, սիրտս դուրս ճոթուում: Մ'ըր կորչեմ, որ ձայնս ոքմին չիմանայ, ո՛ր դնամ, որ աչքս քո տեսած բաներն էլ չը տեսնի, միտքս քո խօսքերն էլ չը յիշի. ջանս քարանայ, որ էլ անունդ չը տամ, սիրտս ջուր կտրի, որ քու սէրը չը զգամ, կեանքս փչանայ,

օրս խաւարի, որ երկնքի տակին չասեմ՝ թէ ես էլ մայր եմ, ես էլ որդի բերի, ինձ էլ մէկ օր աչքալոյս տուին, ես էլ մէկ օր որդու, զաւակի արևի ձայնը պէտք է ածէի:

Անունիդ մեռնեմ, Աղասի ջան, մօր ազիդ պահած՝ հօր աչքի լոյս, որդի ջան. ողջ աշխարքի գոված, Աստծու սիրեկան, մարդու դուրեկան. ջանս քեզ մատաղ, Աղասի ջան: Մէկ հոգի ունէիր. հազար աղքատի սրտում. մէկ շունչ ունէիր, հազար հիւանդի բերնում. մէկ անուն ունէիր արարած աշխարքի միջում, երկու ձեռ ունէիր, մէկով ողորմութիւն էիր տալիս, մէկով աչք սրբում: Արդե՞ք ձև մի թթու խօսք ասիր, որ ինձ անխօսեց. ձև վրայ դուռ յետ արիր, որ ինձ վայ տուեց. ձև վէր ընկած տեսար անցկացար, որ մօրդ գլուխը լացեղաւ:

Աղասի ջան, Աղասի, երեսս ոտիդ տակը, Աղասի. ի՞նչ կը լինի շուաքդ գոնէ տեսնեմ, ետոյ աչքս խփեմ: Հայրդ բանդում, ոտքերը շրթթայած. Նաղլուն՝ ոիրասուն կինդ կիսակենդան մահի հետ է կուում, հէնց մենակ ես եմ չոր գլուխս պահում, որ մէկ շունչդ քաշեմ: Ոտդ ի՞նչպէս է քարերին բռնում, աչքդ ի՞նչպէս է քուն դալիս, որ մեր մեռնելը միտդ է դալիս: Գլուխդ այդտեղ լուս, այստեղ չորացրու, թող մէկ ժամ լինի, թո՛ի, արի մօրդ հողին պահ տուր, որ էլ մայր չունենաս, մայրդ քար դառնայ: Նաղլուն հետդ տար, նա դոնէ ապրի, քեզ մխիթարի:

«Քո արտախորով մայր»

Այս նամակի վրայ որգու սիրտը ցաւեց, մղկըտաց, բայց ձեռով այդ ըտպէին ոչինչ չէր գալիս. քթից մուխ հանեց ու լռեց: Իրիկնահովի մօտ երբ սիրտը քիչ հանդարտուել էր, ծոցից հանեց սիրելի Նազլուի թուղթը, որ տեսնի թէ նա ի՞նչ վիճակի է: Նրա մէջ էլ այս էր գրած.

«Իմ դլխի տէր Աղասի, եթէ որ սիրտս հանեմ, այս թղթի մէջ դնեմ, եթէ որ բաց անես ու հարիւր թուր միջումը ցցուած տեսնես. այն ժամին կիմանաս՝ թէ ջրատար Նազլուդ ի՞նչ ցաւ է քաշում, ի՞նչ օրումն է, իմ կեանքի թագաւոր Աղասի: Ո՞ր սարերն են առաջդ կապել, ո՞ր գետերը ճամբէդ կտրում, ո՞ր ձեռն է թեկիցդ բռնում ետ քաշում, այ իմ թաղ ու պարծանք, որ այսպէս ինձ կրակում թողել ես, ինձ դժոխքը ղրկում, դու արքայութիւնը վայելում: Աղասի ջան, Աղասի, արգեօք սիրտդ քար է դառել, արգեօք աչքդ ծաղիկ ու թուփ էլ չի տեսնում. արդեօք երեսդ մի անգամ երկնքին չես գցում, որ տեսնես թէ ի՞նչ մրրած ամպեր են առաջիդ կանգնած, ի՞նչ կրակ է վերեկիցը վէր թափում: Չես իմանում միթէ, անիրաւ, թէ այս կրակն ու բոցը, այս ծուխն ու այս ամպը իմ բերնիցն են դուրս գալիս, իմ սիրտն է քուլայ քուլայ իւրանից դուրս հանում, վերեր աստղերը խաւարեցնում, ներքե սար ու ձոր պապանձեցնում:

Գերեզմանի ափին կանգնել քեզ եմ կանչում, Աղասի ջան, ձեռս ու կուրծքս բաց եմ

արել, քեզ եմ կարօտ, արևիդ մատանդ, հազար
անգամ հրեշտակիս ոտն եմ արիլ, ետ դարձրել,
որ մի անգամ էլ ձայնդ լսեմ այս խաւացած ական-
ջովս, մէկ էլ երեսդ տեսնեմ այս խաւարած աչ-
քովս: Աղասի ջան, բա սիրտդ այնպէս մեռել
փէտացել է, որ էլ ինձ չես սիրում: Ա՛խ, ինչ
անեմ, ինչ ասեմ, սիրտս լիքն է, ձայնս կարճ,
տեղդ հեռու է, ճամբէքը արիւնկեր մարդկանցով
լիք, ո՛վ մեր վշտին մի ճար կանի:

Քեզ ու քու սիրուն կարօտ նազումս:

էլ չեմ ասում, թէ այս նամակները կարդա-
լուց ետը Աղասու սիրտը ինչ տեսակ դառաւ.
ինքներդ իմացէք: Քաջ ընկերները թղթերի բո-
վանդակութիւնը լսեցին թէ չէ, խօսք կապեցին,
որ գլխները մահու տան, ինչպէս լինի՝ գնան
Աղասու մօրն ու կնկանը ծածուկ փախցնեն,
բերեն: Այդ բանը Աղասին տեղեկանալով ասեց.

—Շնորհակալ եմ, որ իմ սիրու համար ու-
զում էք ձեզ կրակի մէջ գցել, բայց քիչ էլ
համբերեցէք, այս քանի խառ օրերն էլ անցկե-
նան, տեսնենք ազգի ցաւերն ինչ կերպ են ըն-
դունում. երկու հոգու ազատելը ամեն ժամանակ
էլ հեշտ է:

Հօրեղբօրը մխիթարելով ճամբու դրեց, որ
գնայ տանեցոց միամտացնի, մինչև ինքը նրանց
հասնի:

ԺԹ.

Սրանից ետը Աղասու պատմութիւնը կարճ է. հիմի դէպքերն են, որ իրար ետնից գալիս են:

1826 թ. ամառը հայ աշխարհը խիստ նեղութեան ու աւերման մէջ էր. զզլբաշի աստղը բանում էր, թրի ծայրը շատ հեռու էր հասել. մէկ կողմից Գեանջան ու Ղարաբաղն էր ոտնատակ տուել, միւս կողմից Փամբակն ու Շորագեայը: Ռուս մեծաւորը անճարացած հրամայեց, որ հայ ժողովուրդը Փամբակից ու Շորագեայից քոչի, զնայ լոռու ձորը, իւր գլուխը պրծացնի: Ռուս կառավարութիւնը այնքան ղորք չուներ, որ պաշտպանէր, անզէն հայ ժողովրդի վիճակը ողբալի էր. չորս բոլոր ան ու մահ էր. մէկի եղբայրն էր անհետանում, երկրորդի հայրը, երրորդի որդիքը: Ղարաքիլիսէն, ուր ռուս մեծաւորն էր կենում, դառել էր սգատուն. անօրէն պարսիկներն ու թուրքերը սարից, ձորից օրը ճաշին յարձակում էին տաւար, ապրանք խլում, մարդկանց գերելով սպանում: Ոչ ցերեկը հանգիստ կար, ոչ գիշերը քուն: Յանկարծ մի օր էլ տեսան, Նաղի խանը անթիւ թարաքեամա ձիաւորներով Փամբակի ձորը խուժեց, վրայ տուեց, Ղշլաղ գիւղը այրեց, ծուխը ամեն կողմից երկինք հանեց ու թափն արեց Ղարաքիլիսի վրայ դալու: Ուղիղ է, հայ ժողովուրդը սարսափի մէջ էր. անտառից հրացանի ձայն լսելիս իրար գլխով

էր դիպչում, բայց սիրտ չէր անում քաղցր ծնընդավայրը թողել, հեռանալ: Մտածում էր. եթէ քոչեմ Լոռի, պարսկի սրից կազատուեմ, բայց չէ՞ որ դրա փոխարէն ընկնելու եմ սովի բերանը:

Վերջը տեսաւ որ միակ հնարը քոչեմն է, պէտք է տեղից ժաժ գայ: Մեծ ու փոքր լայով համբուրեցին իրանց սիրելիների գերեզմանները, «մնաս բարով» ասին իրանց հողին ու ջրին և ուսս գինուորների հետ Դվալ սարի միւս երեսն անցկացան:

Նրանք հեռացան թէ չէ, Նաղի խանը իւր զօրքով մտաւ Ղարաքիլիսէն ու կրակի բերան տուեց:

Քոչուորը անհամբարք էր. Ջալալօղլին հեղեղելով անցկացաւ, մրջիմի պէս փռուեց սարերի, ձորերի երեսով. ոչ հաց կար, ոչ օթեան: Ով բարեկամ կամ ծանօթ ունէր այդ կողմերը, ձորն ի վէր գնաց: Լոռու դետի աջ ու ձախ ափերը, այս գլխից այն գլուխը լիքն էր ժողովրդով: Անտառում, քարափներում կացարաններ շինեցին, ընտանիքները մի կերպ տեղաւորեցին: Հաց ճարել չէր լինում, ցորենի կողը դառել էր եօթ, ութ ուրբլի. ճարահատած սարերի վրայի խոտ ու բանջարով էին կերակրւում: Բայց մանր երեխէքը չէին կառավարւում դրանով. այդպիսիների ծնողները, եղբայրները թաղուն խումբ-խումբ գնում էին Փամբակ իրանց տներից պաշար բերելու. ճամբին ո՞րը գերի էր ընկնում պարսի

ձեռք, որը կռուելով դուրսը թշնամուն զոհ տալիս: Այն քոչւորները, որ չէին ուղղում սովամահ լինեն, անցնում էին Վրաստանի հողը:

Աբաս-միրզէն Ղարախաչի լեռների կողմից հետն ընկիր ունենալով վրաց Ալէքսանդր թաղաւորագին առաջ էր գնում դէպի Թիֆլիզ: Հասան խանն էլ հետները միացաւ. աւերելով, ահ ու սարսափ տարածելով մօտենում էին Խրամ դետին: Շատ դիւղօրայք դադարկուելով թափուեցին Թիֆլիզու մօտերքը. Միրանաւորի ձորը, Թելեթի լեռնաշղթան անհամար ժողովուրդ էին պարտակում, պահում: Քաղաքում ժամէժամ սպասում էին թէ որտեղ որ է, Աղա Մամադ խանի կրակը գլխներին կը թափուի: Աչքները 1795 թ. արհաւիրքներից խիստ վախեցած էր:

Այս անչափ նեղութիւնը ժողովրդի սրտի համար կասես փորձաքար էր. վառել էր ու ամենին շինել վրէժխնդութեան անօթ: Դրա գլխաւոր հերոսը Աշտարակցի Ներսէս եպիսկոպոսն էր, որ խաչը ձեռին եկեղեցում թէ հրապարակում քարոզում էր, որ քաջ լինեն. զօրք էր կազմում հայերից, որ գնան իրանց ազգի համար կռուեն, արին թափեն: Շամշադնեցի Գրիգոր սրբազանը հօ Յրմուլովի խնդրանքով հոգևորականի պգեստը թողած չերքէղի շոր էր հագել, գէնք ու զրահ կապել, Թիֆլիզի, Ղազախի, Բորչալուի կողմերի հայ զօրքերին առաջնորդում էր, ամենին իւր օրինակով քաջութեան հոգի ներշնչում:

Ի.

Այդ ժամանակները զգլբաշի թև առնելու, ամեն տեղ աներկիւղ ներս պրծնելու պատճառը այն էր, որ իշխան Մագաթովը, քաջայաղթ հայ զօրապետը հիւանդ էր. գնացել էր Պետիդորսկի բժշկուելու. ոչ ով չկար նրա տեղը բռնող ու պարսիկներին նրա պէս սարսափեցնող: Երբ իմացաւ թէ Թիֆլիզը ինչ դրութեան մէջ է, սիրտը չը համբերեց, կէս-հիւանդ վերկացաւ ձի նստեց ու Կովկաս լեռների վրայով շտապ հասաւ ու անակնկալ լոյս ընկնելով Թիֆլիզու ներքև Մնրդ-քէօրփու կշտին. մի ձայն հանելով՝ դադարած, սրտակտոր եղած ուս զօրքին հոգի ներշնչեց, կենդանութիւն տուեց ու իմանալով, որ զըզլբաշները Գեանջայի գաւառն են թափուել, զօրքի գլուխն անցաւ ու այդ գիշերն ևեթ հասաւ Շամքոռայ դաշտը: Մէնակ նրա անունը լսելով պարսիկները սրտաթափ եղան: Էլ չընայեց զզլբաշների շատութեանը յարձակուեց թշնամու վըրայ, գնդակների կարկտի տակ անցկացաւ Շամքոր դետը և արիւնբրդուշ անելով հալածեց: Նրա հետ էր Գրիգոր եպիսկոպոսը, որ խորհուրդ տուեց գիշերը այստեղ հանգստանալ ու առաւօտը միայն տեղից շարժուել: Զօրապետը լուսածէգին կարգադրութիւններ արեց, բանակի շուրջը պտտեց, դիտակը ձեռին սարերի գլխներին նայեց, որ տեսնի արդեօք թշնասի չի երևում: Իւմ

ունեցած զօրքը քիչ էր. Պասկևիչի կողմից նոր զորաբաժնի էր սպասուում: Զինուորները առաւօտեան աղօթքն արին առանց իմանալու թէ այսօր որ կողմն են գնալու: Բանակը պտտելով նորից մտաւ վրանը, գրագրին թելադրեց մի քանի բաներ թուրքերին խաբելու համար. «այս ինչ գեներալը այս ինչ տեղից, այս ինչը այն ինչ տեղից անթիւ զօրքով գալիս են շտապով, որ զզլբաշի գլուխը ջարդեն»: Այս միջոցին ձայն ձուն բարձրացաւ զօրքի մէջ. մի ձիաւոր վազքը ում էր. պահապան էին կանչում որ իմանայ թէ ո՞վ է: Ամեն կողմից հրացան բարձրացրին. եկողը չէր կանգնում. «քրիստեան», «արմեան» գոռալով բանակի մէջ էր մտնում: Շտապում էր Մադաթօվի վրանի կուշտը. հեռուից էր այդ ճանաչել, ձին դէնն էր քշում. շէմքը հասնելով շնչասուրճի ձիուց իջաւ, տէգը կտրիճի պէս գետնում ցցեց ու զօրապետի վրանն ընկաւ: Մի քանի րոպէ եկողի լեզուն խօսք չէր բռնում, վերջապէս ուշքը հաւաքելով ձայն հանեց.

— Ի՛շխան, պատրաստութիւնդ տես, զըզըլբաշները շատ կատաղել են քու դէմ, միտքներն այն է, որ այսօր կամ գիշերս գան վրէժ առնելու:

— Ո՞վ ես, ռոտեղից ես գալիս, հարցրեց զօրապետը հայերէն:

— Ես քանաքեուցի եմ, անունս Աղասի, հինգ տարի է քսան երեսուն ձիաւորով անթիւ թըշնամու հոգին հանելով, այստեղ այնտեղ կոտորե-

լով ուղում էի լիուրի վրէժ հանեմ, չըյաջողուեց: Ես քու ետնից Խաչէն էի գնացել. երկու օր առաջ Թարթար գետի ափով անցկենալիս թշնամու աչքով ընկայ. բանակից հարիւրաւոր հոգիք ետնէս ընկան, ընկերներիս մէկ երկուսին բռնեցին, միւսները սար ու ձոր ընկան: Ես հազար գնդակի տակից անփնաս, ողջ առողջ պրծայ: Քու անունը վաղուց էի լսել. մի կերպ ուզում էի ոռւսի հողն անցկենամ, քու ձեռի տակ ծառայեմ, չէր յաջողում: Ինչ ծառայութիւն ուզում ես՝ այժմ տո՛ւր: Օսմանցուի հողում փաշայութիւն են խոստացել, չեմ յօժարուել. քրդերն ուզում էին ինձ իրանց գլխաւոր շինեն: Բայագէտի, Ղարսի ժողովրդին քանի անգամ զզրաշների ձեռից ազատել եմ. սար ու ձոր չի մնացել, ամենն էլ ոտիս տակ եմ տուել, մտադրութիւնս էր Անի քաղաքը կրկին շէն դցել, բայց վախկոտ հայերը, ախ, չուզեցին, չընդունեցին խնդիրս: Ինքս վրձուեցի ու մնացի Անու աւերակների մէջ: Նրա մօտերքում էր, որ Աստուած Հասան խանին ձեռս գցեց, ես ջահելութիւն արի, իսկոյն հողին չը հանեցի: Էլի յոյս ունէի, որ մէկ էլ ձեռս դցեմ, չեղաւ, Աստուած գլխիս բարկացաւ: Հիմի եկել եմ քու ոտը, ինչ հրաման ուզում ես, տո՛ւր. մէկ գլուխ ունեմ, քրիստոնեայ թագաւորին մատաղ լինի. սիայն սրտով մխիթարուեմ, որ իմ սիրուն աշխարհը անօրէնի ձեռից ազատուել է: Դզրաշը յաւ գիտէ, որ վաղ ուշ ոռւսները Երևանի նա-

հանգին տիրապետելու են, հիմիկուց ժողովրդին ուժով քոչեցնում են, բնակիչների ծայրը թաւրիզ է հասել: Ես մէկ ծեր հայր ունեմ. քանի տարի է բանդում. պառաւ մայրս քոչելիս ճամբին հոգին տուել է: Մէկ նշանած ունեմ, նրա պատճառի ողջ ամառը տանջուել եմ, հազիւ հնար եմ դտել, հազար սրի ու կրակի միջից անցնելով նրա մօտ համնել ու Փամբակ փախցնել: Այժմ ուրիշ բան չեմ ուզում, միայն քու ձեռի տակ ծառայել ու քու ղորքի հետ Երևան մտնել. սրտիս փափագն է որ հօրս Երևանի բանդից հանեմ, մեր ազգն ու հաւատը անօրէնի ձեռից ազատ տեսնեմ. նրանից ետը ինչ ցաւ ուզում է, թող ինձ դիպչի:

Քաջ զօրապետը ձեռը Ազասու ուսին դրած երկար նայում էր նրա պարթև հասակին, պայծառ երեսհարքին ու հիանում.

— Շատ լաւ, ռաշիդ տղայ, խօսեց զօրապետը, հէնց քեզպէսներն են ինձ հարկաւոր. սրտիդ իղձը կատարելով ընդունում եմ իմ մօտ ծառայութեան ու քեզ այսօրուանից տալիս եմ օֆիցերի աստիճան: Դադրած ես, դու քիչ այստեղ հանգստացիր, ես մի քանի ըռպէ դուրս գամ, գալիս եմ:

Մաղաթովը խօսեց Պասկևիչի կողմից եկած մարդու հետ, որ վրանի առաջ սպասում էր ու իսկոյն հրաման տուեց բանակի մեծաւորներին, որ առանց ուշանալու պատրաստուեն Ղազախու.

ձորով ճամբա կտրելու ղէպի Դիլիճան: Որոշումն էր՝ այս ու այնտեղ պարսիկ փախստական զօրքերին վրայ տալով, ջարդելով հասնել Արարատեան աշխարհը:

ԻԱ.

Պասկեիչը, որ Երվուլովի տեղ նոր էր նշանակուել, Ներսէս սրբազանի օգնութեամբ արդէն հայ երկրի մեծ մասը ոռւսի ձեռն էր գցել: Ներսէսի անուն լսող հայը ոռւս զօրքի առաջ դուռն էլ էր բաց անում, հացի ամբարն էլ: Էջմիածին, Սարգարաբաթ առնուել, Երևանն էր միայն իւր անճար գլուխը ղէմ տուել ու հտին շունչն ընկած՝ ուզում էր մի քանի օր էլ հողեարքը երկարացնի:

Սարգարն ու Շահադէն վաղուց էին քաղանքը ծածուկ թողել և Իրան աշխարհ փախել: Հասախանն էր մնացել մենակ, որ իւր արած չարութեան պատուհասն առնի. ինչքան լեզուի ու ձեռի շնորք ունէր, բանացրեց, ժողովրդին սիրտ տուեց, որ առանց շփոթուելու դիմագրեն. ոռւսին անձնատուր չլինեն:

Քաղաքը ամեն կողմից զօրքով ու թնդանօթներով պաշարուած էր, երբ ղրկուած պատգամաւորը ետ եկաւ, թէ Հասան խանը չի ուզում անձնատուր լինել, հրաման արձակուեց ռմբակոծել: Յուլիս ամսի 25-ն էր. Երևանի բերդը ծխում կորաւ. երկնքի կրակը մի կողմից էր

Թափւում խեղճ բնակիչների գլխին, Թնդանօթի ու հրացանի գնդակները միւս կողմից: Հինգ օր ու գիշեր Թնդանօթաձգութիւնը և պատերազմը շարունակւում էր, սար ու ձոր նրանց ձեռից դրմբում էին: Երևանի բերդը ձէթը հատած պատրուզի պէս մէկ ժամ ճրթճրթում էր, կրկին հանգչում, խաւարում. այնքան Թնդանօթի ուռմբ էր դիպել գլխին ու կրծքին, խարխուլել, հոգին բերանն էր եկել: Հինգ օրից ետ ժողովուրդը տեսաւ, որ խանն անգօր է, ընդդիմադրելը անխորհուրդ է, իւր միջի մեծամեծներից մի քանի հոգի ընտրեց. դրանք դուրս եկան բերդի աշտարակների գլուխը ու բանալիները ձեռներին բռնած ցոյց տուին, որ անձնատուր են լինում:

Իշխան Պասկևիչը իւր դեներալներով, Ներսէս Աշտարակցին իւր մարդկանցով մտան բերդը, որ ընդունեն պարսիկների ձեռից ու հայոց աշխարքի ազատութեան տօնը կատարեն:

Զօրքի ծայրը բերդը մտաւ թէ չէ, հազար դուռ ու պատուհանից՝ կարօտ սրտերի լացն ու արտասուքը իրար խառնուեցին.

Աշխարքը իրարով էր դիպել, բերդի մէջը թէ չորս կողմը ասեղ գցելու տեղ չը կար. աչք էր որ խնդում էր. ազգական ու բարեկամներ էին, որ իրար փաթաթուած մնացել էին ջուր կտրած. բերդի դռներն ու փողոցները դրմբում էին ոտի ու ցնծումի ձայներից: Ռուս պահապանները շուտով ամեն տեղ բռնեցին: Պաշարուած ժողովուրդ-

դը կամաց կամաց բերդից քաշուում էր լոյս աշխարք, միայն Հասան խանի անողորմ ձեռով կուրացած, կոնդացած ոքմիները չէին կարում դուրս գալ. նրանք բռնել էին բերդի դուռը, որ ձայնի վրայ իրանց ազգականներին ճանաչեն, իրանց սև օրին հովութիւն գտնեն:

ԻՒ.

Այդ միջոցին Ներսէս սրբազանը Երևանցի Սահակ աղի ձեռից բռնած շրջում էր աշտարակները ու բերդի միւս մասերը աչք ածում: Այդ բարձր տեղից Արարատեան գաշտը այնպէս էր երևում ինչպէսմի թերթ փռած թուղթ. իւր հոգելից աչքը թանձր ունքերի տակից Չանգուլի վրայով զցեց դէպի մշուշում թաղուած Մասիսը ու դէպի անձայր դաշտավայրը և ցնծուն երեսով գոչեց.

— Սահակ աղա, տեսնում ես. այս երևողը Հայաստանի հողն է, որ հազար տարուց ի վեր դառել էր գողի ու աւազակի բնակարան. սա այն հողն է, ուր որ դրախտն էր եգեմական, ուր Աստուած բոլոր աշխարքը ջրհեղեղով կործանելով հայոց Մասիս սարը արժան տեսաւ, որ Նոյեան տապանը նստի: Սա այն աշխարքն է, ուր անպարտելին Հայկ անաստուած Բէլին յաղթեց. այն հողն է, ուր Աստծու որդին երևաց ու մեր սուրբ Լուսաւորչին իջման տեղի կեւպը ցոյց տուեց: Այն աշխարքն է, որ Մամիկոնեան Վարդանի պէս գարմ ծնեց: Այն օրհնեալ հողն է, ուր

Ասորիք, Պարսիկք, Հոնք, Ալանացիք, Մակեդոնացիք, Հռովմայեցիք, Արարք, Օսմանցիք ջրհեղեղի պէս վրայ եկան, մեր հարեան հարիւրաւոր աղգեր ու աշխարքներ ոտնակոխ արին, հողի հետ հաւասարեցրին. որ այսօր ոչ նրանց շունչը կայ, ոչ անունը. բայց անյաղթելի Հայկի որդիքը իրանց թագաւորութիւնը, փառքը կորցնելուց ետ երբ տեսան, որ չեն կարող աշխարհակործան ջրհեղեղին դիմանալ, աչքները երկինք գցեցին, հազար թրի տակից, հազար կրակի միջից՝ սիրտ սրտի տուած մինչև այսօր էլ իրանց գլուխը, իրանց սուրբ հաւասար այն վեհանձնութիւնով պահպանեցին, որի օրինակը աշխարքում ոչ եղել է, ոչ էլ կը լինի: Այս անօրինակ ազգն է, որ այս վերջին ժամանակ շունչը բերանը հասած կուռում էր ու լիայոյս սպասում ուսաց հզօր արծուի գալուն, որ նրա թևի տակ մտնի, կուշուր անի: Այս փափագն արդէն կատարուեց: Ուրիշ փափագ էլ ունիմ այս իմ այրուած կրծքի տակ. Աստուած մի առ ժամանակ էլ ինձ կեանք տայ, մեր խեղճ ցրուած ազգը կրկին իւր երկիրը ժողովեմ, ինչպէս թըրսուրկանը իւր ճուտերին. այդ բանն էլ կարօտ աչքս տեսնի, նրանից ետոյ, անխ, թող հողի տակ մտնեմ:

—Ամենակալ Աստուածը սրտիդ խորհուրդը կատարի, Սրբազան, վրայ բերեց բարեսիրտ Մահակ աղէն ու մի ըոպէ լոելուց ետը խօսքը շարունակեց.—պատմութիւնից ես էլ քիչ շատ տե-

ղեկութիւն ունեմ, բայց իմ զարմանքը նրա վրայ է գալիս, թէ ինչ պինդ ճակատ է ունեցել մեր ազգը, որ Նոյեան տապանի ժամանակից՝ էլ հեթանոս, էլ կռապաշտ, էլ մահմեդական, էլ անօրէն ազգ չի մնացել, ամենի հետ կռուարան է ունեցել ու մինչև օրս շունչը վրէն պահել: Այդքան կրակներ չառաջ հնց կարաց մի մանուշակ դիմանալ կամ այդքան կայծակ ու կարկտին հնց կարաց մի հասկ տոկալ, համբերել, ինչպէս մեր ազգն է անթիւ թշնամիներին համբերել ու դիմացել: Հայոց ազգի ջանին մեռնեմ, այդ ո՞ր կաթն է նա ծծել, այդ ո՞ր ձեռն է նրան գրկել, այն ո՞ր բերանն է նրան օրհնել, որ նա այդ հոգին, այդ սիրտը իւր միջուկն ունենայ, այդ հրաշքը աշխարհին ցոյց տայ:

Մտածմունքերի մէջ խորասուզուած, գաւազանի վրայ թինկ տուած՝ Չանգուի ալիքներին էր նայում Ներսէս սրբազանը, երբ մէկ ողբալի ձայն լսուեց հէնց այն աշտարակի տակից, որի վրայ նրանք կանգնած էին. «Հայր սրբազան, դիւրիդ մատաղ, հասիր, մէկ հայ օֆիցեր սպանեցին»:

ԻԳ.

Սահակ աղի հետ Սրբազանը շտապով իջաւ, որ տեսնի ո՞վ է:

Մեր քաջ Աղասին հինգ տարի սար ու ձոր չափչփելով՝ դազանի ու թշնամու գլուխ չըտուեց. Մադաթովի ձեռի տակ զորմանալի քաջութիւններ

ցոյց տալուց ետ Կրասովսկի զօրավարի հետ հասաւ իւր կարօտ հայրենիքը, որ իւր ջրատար հօրը տեսնի: Բերդը առնուեց թէ չէ, էլ համբերութիւն չունեցաւ որ պարսիկների ոտքը քիչ խաղաղուի. մայրը կորցրած գառան պէս ընկաւ աշտարակէ աշտարակ ու հօր անունը հարցրեց: Մէկ երեւանցի առաջ եկաւ, տարաւ այն աշտարակի մուտքի մօտ, ուր նրա տարաբաղդ հայրը մի քանի հայերի հետ բռնուած էր: Բայց անիրաւ պարսիկները վաղուց էին իմացել զօրքի հետ նրա գալը. ովքեր նրա դէմ ոխ ունէին, տաս հոգու չափ գնացել էին աշտարակում թագնուել: Երբ Աղասին ռուսի ապելլատով աշտարակի դռանն երեաց, պահապան ղինուորը մի կողմ կանգնեց, պատիւ տուեց: Յնծուն հրեշտակի պէս քաջարի որդին ներս ընկաւ հօր արգելարանը: Ներսում գտնուողները գեռ չէին լիմացել բերդի առումը. կարծել էին թէ այդ մի քանի թուրքերը թուր ու դաշոյն հանած եկել են, որ իրանց տանեն սուրը քաշելու. վսիսնում էին հարցնեն թէ ովքեր էք: Աղասին որ ներս եկաւ, հէնց իմացան, թէ սա էլ եկել է այդ անօրէններին բռնել տայ: Խեղճ հօր դարգակ շունչն էր մնացել բերնում, աչքի լոյսը վազուց էր հատել, ոտն ու ձեռը չորացել: Հողին չէր ուզում նրանից ձեռ վերցնել, շատ անգամ նուազած ձայնով մզկտում էր. «բաս ուր է, թող մի տեսնեմ, Աղասի, որդի, հորի»: Որդին չէր գալլա: Այսօր երբ լալով կրկնեց ու ձեռնե-

ըր տարածելով կանչեց.

— Աղասի ջան, դէ արի է, որդի ջան, սուր ես, դէ արի է:

Հէնց այս ազերսալի խօսքի վրայ դռները ճռռացին ու սիրելի որդին տանջուած հօր ձայնին պատասխանեց.

— Գալիս եմ, անփու ջան, դլխովդ ման տամ. դեռ ողջ ես, ալիքիդ մատաղ:

Այս ասելն ու խելքը թուցրածի պէս հօր դիւկըն ընկնելը մէկ արեց: Փամանակ չը կորցրին թուրքերն էլ. մի կողմում թուր ու դաշոյն հանած սպասում էին. իրանց դժոխային մտազրու-թիւնը կատարելու համար վրայ վազեցին: Հայրը որդու ձայնը լսեց թէ չէ, ցնծումից, երջանկութիւնից ուշագնայ եղաւ. ջրատար որդին միջոց չունեցաւ հօրը ետ բերի կամ մի ճար անի: Ներս եղողները ձայն-ձուն հանեցին, դրսի պահապան դինուորը ներս վազեց, խշտով երեք թուրքի ծակ-ծկելով սպանեց, սիւսները իրանց զոհին թողին, փախան: Երբ Սրբազանը ներս եկաւ, գտաւ Աղասուն արիւնաշագագ, հօր կրծքին ընկած. երկու դաշոյն սրտումը ցցուած, երեքը մէջքումը, ոտ ու ձեռ շատ տեղ վլորաւոր:

ԻԴ.

Էգսի իրիկնագէմ ողջ Երևանը հաւաքուել էր բերգի չորս կողմը բռնել. Աղասու մարմինը տանելու էին թաղեն. զօրքը շարք շարք կանգ-

մուրազ Աղասու վրայ սգողը, սա իմ տղայ Մուսէն չի: Այ իմ կորած որդի, սպիտակ մազերս քեզ փիանդազ, մազեամ դու էլ ես բերգում եղի, ես ոգորմելիս անտեղեակ: Վայ իմ գլխիս, թագաւոր որդի, այս ի՞նչ օրի եմ քեզ տեսնում: Քանի տարի է քո տեսքին կարօտ, դարդակ յուսով ապրում եմ: Արի չորացած ձեռներով քեզ խտտեմ, քու հոտից կշտանամ, իմ քաղցը, իմ անուանի որդի:

Այս ասելով կռացաւ, գիրկն առաւ տղին. հայր ու որդի ծնկաչոք իրար վրայ թեքուած համբուրեցին մէկմէկու ու մնացին իրար կրծքի թուլացած:

Վերջացաւ Աղասու պատմութիւնը:

Ձեզանից ո՛վ ուզենայ, կարող է այսօր էլ Աղասու, Մուսայի և նրանց հայրերի գերեզմանները Քանաքեռի եկեղեցու բակում փնտռել ու գտնել:

Բ Ա Յ Ա Տ Ր Ե Լ Ի Բ Ա Ռ Ե Ր

Աֆերիմ ասել—կեցցէ, քաջ ասել.

Ապելատ—ուսադիր.

Բէյմուրազ—մուրազաչոր.

Գլղուր գլղուր—կայլակ կայլակ.

Դամ քաշել—քաղցը զրոյց անել.

Ծարաբ—արդեօք.

Ձառ ու դումաշ—գիպակ, մետաքս,

Չու անել—միասին ծոր բռնել.
Թարժած անել—զարթեցնել.
Լուլա—խողովակ.
Կող—հատիկի չափ, 20 գրվ.
Կուչուր անել—պատասպարուել.
Հարայ տալ—իմաց տալ.
Հարց ու բարով—նամակ.
Հարայ կանչել—օգնութիւն կանչել.
Ղարափափախ—տաճկի մի ցեղ.
Ղարաչի—գնչու.
Ճընչխել—ջարդել.
Ճլըմկոտալ—մէջքը, իրանը մարդիւ.
Մազեամ—միթէ.
Նամարդ—տմարդ, անազնիւ.
Նշխարք—նիւթ, ուտելիք.
Շփլթոց—շշուկ.
Ուղուր—ճանապարհ.
Չարսաւ—սպիտակ ծածկոց
Չախմախ—հրացանի կայծառ.
Պարզըկայ—լուսնեակ ցուրտ գիշեր.
Պոպոզ—սրուլիկ.
Ջիրիդ—ձիարշաւ.
Սանգար—պատնէշ.
Սաքու—հողէ նստարան.
Սուրայի բոյ—բարեկազմ հասակ.
Տուտ—ծայր.
Յեք—կտրի առջամաս.
Փալ բաց անել—բաղդի նայել.
Փիանդազ—ոտի տակի փոոց.
Փշտով—ատրճանակ.
Քէնդխուդա—գիւղի իշխան.
Օդա—գոմի առանձին մասը, ուր տախտեր ու բուխա-
րի կան, զրուցարանի տեղ է ծառայում.

ԱՌԱՆՁԻՆ, ԳՐԲՈՅԿՆԵՐՈՎ ԼՈՅՍ ՏԵՍԵՐ
ԱՆՆԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՄ.

1. Կայս տիտ, սպասուած	10
2. Ասասուած չք ճանաչող	10
3. Առչկ ճաշիկ սպասուած	25
4. Մոզինար ք. տպագր.	20
5. Հէրիտիներ	30
6. Անմեռ աշխարհ	8
7. Երկու ազրերացի ք տպագր.	30
8. Շէն թագաւոր ք. տպագր.	20
9. Աստուած ազրաւորի կերպում	20
10. Փոքր գրուածներ աւ. կապուկ.	40
11. Փամանակի սակի. պատկերացարդ.	40
12. Սիրելի հերոս	25

Հարցնել Թիֆլիսի գրավաճառների մօտ.

Տպագրութեան համար պատշաճ են

1, Առակներ (10 հատ): 2, Հէրիտիներ, ք. կապուկ. 3, Կոտի խնձոր, պատմ. վէպիկ, Հեղինակին գիմնոսները գրքերի համար ճամբրածախս չեն վճարում: Հասցեն՝ Ներս. զպրանոց. Ռու. Փանկիանց Ա.

۲۰